

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

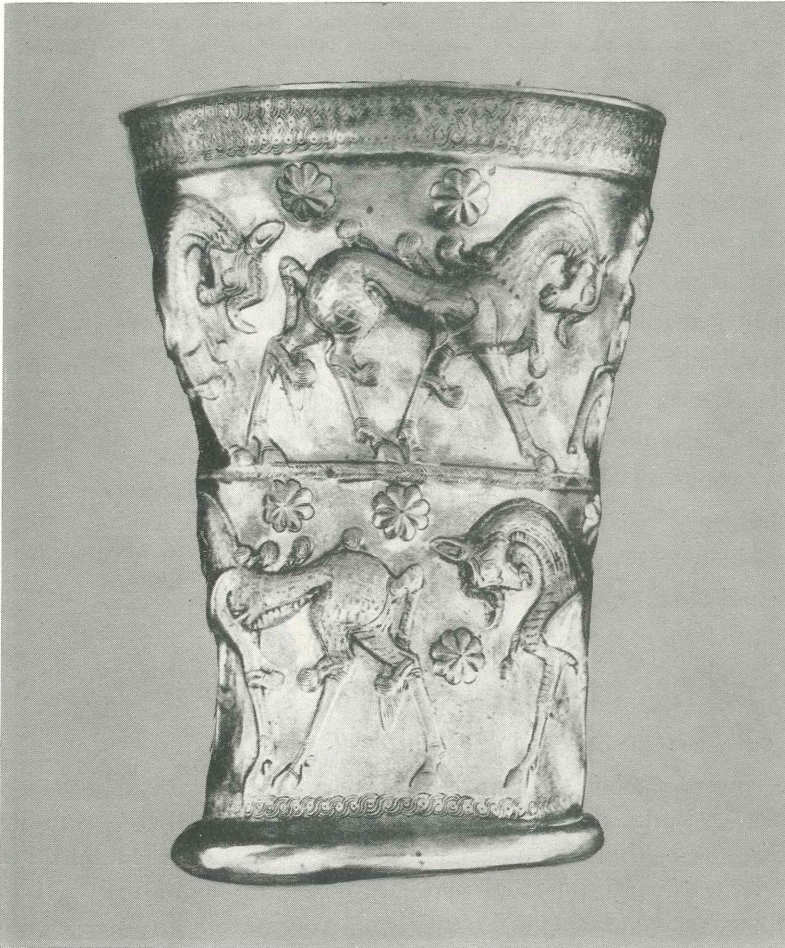

Fig. 10. Gouden beker met relieffoorstelling van eenhoorns, gevonden te Tepe Marlik (Noord-Perzië), daterend uit het begin van het eerste millennium v. Chr.

I.L.N. 28-4-1963.

PHCENIX

is een haljaarlijks bulletin dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijk Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 12.— voor leden en *f* 10.— voor begunstigers. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden *f* 7.50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phœnix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. L. Vanden Berghé; Prof. Dr. J. Vergote; Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	46
In Memoriam Prof. Dr. P. van der Meer (P. JOS. COOLS O.P.)	48
In Memoriam Prof. Dr. J. J. Koopmans (J. P. LETTINGA)	50
Lijst van geschriften van Prof. Dr. J. J. Koopmans	52
De Sjawabti's en het zandmysterie (M. HEERMA VAN VOSS)	53
Ne Nederlandse opgravingen in Nubië (A. KLASSENS)	57
Een belangrijke vondst in Nimrud (G. VAN DRIEL)	66
Nieuwe vondsten in de Woestijn van Juda (K. R. VEENHOF)	71
De grafheuvel van Tepe Marlik (K. R. VEENHOF)	84
Egyptische levenswijsheid II (J. ZANDEE)	89
Korte berichten: Tell Arad, Tell Ashdod, Samaria Papyri	93

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

BANDEN PHCENIX EN JAARBERICHT

De volgende publicaties zijn bij het algemeen secretariaat voor leden verkrijgbaar: a. Buckram-stempelband voor de jaargangen I-VIII van het Bulletin Phœnix, *f* 3.—; b. Buckram-band voor Jaarbericht Ex Oriente Lux Deel I (nos. 1-5), II (nos. 6-8), III (nos. 9-10), IV/V (nos. 11-15) à *f* 6.—; c. Supplementen (voorwerk en registers) voor Jaarbericht Deel I en III à *f* 5.—, voor Deel II à *f* 15.— en voor Deel IV en V à *f* 6.—; d. Losse jaargangen en nummers Phœnix à *f* 3.— per jaargang en *f* 1.50 per nummer, met uitzondering van VII 2, dat is uitverkocht.

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN

Het Bestuur kan tot zijn vreugde mededelen dat verschenen is deel 14 in de Serie Mededelingen en Verhandelingen. Het betreft een publicatie van

DR. B. H. STRICKER

DE GEBOORTE VAN HORUS, I

In dit werk behandelt de auteur, Conservator der Egyptische Afdeling van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden, zijn godsdiensthistorische onderwerp uitgaande van een inscriptie en een aantal vignetten, aangetroffen op de zuidelijke wand van de grafkamer van Ramses VI, in de Vallei der Koningen bij Thebe. De daar gevonden tekst en afbeeldingen bleken bij nadere bestudering de sleutel te zijn tot een ongekend rijke en nieuwe gedachtenwereld op het gebied der embryo- en kosmogonie. De hier gevonden oude-Egyptische gedachten lieten zich namelijk verbinden met talrijke passages uit de antieke Griekse en Joodse letterkunde, die de auteur gebruikt bij zijn onderzoek naar deze boeiende gedachtenwereld. Het eerste deel (groot 8vo, 85 pag., 13 fig.) behandelt na een algemene inleiding twee themata: de antieke Egyptische, Joodse en Griekse gedachten over de bouw en werking der geslachtsorganen bij de man en de vrouw, en over de functie van het goddelijke woord, dat volgens deze antieke embryologie beslissend is voor het tot stand komen der bevruchting.

Men kan deze belangrijke studie bestellen met de bijgevoegde intekenkaart.

JAARBERICHT

Voorts kan het Bestuur mededelen dat de voorbereidingen voor

JAARBERICHT No 16

in vergevorderde staat zijn. Naar het zich laat aanzien zal dit Jaarbericht, dat een omvang zal hebben van ca. 80 pag., in het voorjaar van 1964 verschijnen. Het ligt in de bedoeling voortaan ieder jaar een Jaarbericht van dezelfde omvang het licht te doen zien. Dit is mogelijk doordat het Bestuur zich heeft kunnen verzekeren van de medewerking van een aantal binnen- en buitenlandse deskundigen op het gebied van het oude Nabije Oosten.

Het Jaarbericht wordt de aangeslotenen voortaan niet meer automatisch toegezonden, doch het wordt hun tegen een sterk gereduceerde prijs ter beschikking gesteld. Nadere mededelingen over de inhoud van Jaarbericht no. 16 volgen binnenkort. Men kan dit nummer nu reeds per bijgevoegde intekenkaart bestellen.

PROF. DR. PETRUS VAN DER MEER

Op 31 mei 1963 stierf te Amsterdam prof. dr Petrus van der Meer na langdurige ziekte.

Hij werd geboren te Heemstede op 30 april 1895. Na zijn gymnasiale studies trad hij in de orde der Dominicanen en ontving daar zijn filosofische en theologische opleiding. In 1923 vertrok hij naar de universiteit van Nijmegen, die toen juist haar poorten had geopend. Daar studeerde hij onder leiding van A. Baumstark, P. Heinisch en L. Jansen semitische talen. In 1926 werd hij uitgezonden naar de École biblique et d'archéologie française te Jerusalem, waar hij de colleges volgde van H. Vincent, de grootmeester der Palestijnse archeologie, van P. Dhorme, de bekende assyrioloog en van M. Abel en E. Savignac, beiden bekend om hun epigrafische studien. Op 23 november 1928 promoveerde hij cum laude op het proefschrift: *Une Correspondance commerciale Assyrienne de Cappadoce*. Het boek heeft nog steeds zijn waarde behouden. Kort daarop werd hij tot hoogleraar benoemd te Rome aan de universiteit der Dominicanenorde, toen nog Collegio Angelico geheten. In die jaren werkte hij veel te Parijs en te Londen in de bibliotheken en musea. Zeker wel op voordracht van E. Dhorme met wie hij steeds goede relaties is blijven onderhouden, ging hij in december 1934 op uitnodiging van de Franse regering als filoloog mee met de archeologische expeditie naar Susa. Van zijn hand verscheen toen: *Textes scolaires de Suse* (Parijs 1935). In de Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale 33 (1936) publiceerde hij: *Dix-Sept tablettes semi-pictographiques*, waarschijnlijk uit Djemdet-Nasr afkomstig, die hij door aankoop verworven had.

In de jaren 1935-1939 was hij wetenschappelijk medewerker van de Assyrioloog Stephen Langdon te Oxford en publiceerde: *Syllabaries A, B 1 and B with miscellaneous lexicographical Texts from the Herbert Weld Collection* (Oxford 1938). Toen hij in 1939 tengevolge van de oorlog in ons land verbleef bereikten hem twee uitnodigingen voor een professoraat, nl. een van Washington en een van Amsterdam. Deze laatste nam hij aan. Aanvankelijk werkte hij in opdracht van de Allard-Pierson stichting, maar weldra werd hij als extraordinarius benoemd om les te geven in de geschiedenis en de archeologie van het Nabije Oosten. Het is de combinatie van filologie en archeologie die de keuze op zijn persoon had doen vallen. Hij gaf dan ook colleges in het Assyrisch-Babylonisch, het Hittitisch en de aanverwante Voor-Aziatische talen. Een grote verdienste van hem is ook geweest de organisatie van de bibliotheek van de afdeling Voor-Azië en Egypte van het archeologisch-historisch instituut (Allard-Pierson stichting), waaraan de Amsterdamse universiteit een uitstekende bibliotheek dankt. Zijn grootste internationale reputatie dankt hij aan zijn: *Chronology of Ancient Western Asia and Egypt*, waarin hij de chronologische opbouw van de geschiedenis van dit hele terrein probeerde te behandelen. Hij toonde zich daarin een fervent voorstander van de „korte chronologie”. Na de eerste uitgave van dit werk in 1947 werd een speciale zitting van een internationaal Assyriologisch congres naar aanleiding van het verschijnen van dit werk aan problemen der chronologie gewijd. In 1955 volgde een tweede herziene uitgave. De derde uitgave, opnieuw omgewerkt, werd aangekondigd en is bij voorintekening reeds geplaatst, maar hij heeft deze uitgave niet meer klaar kunnen krijgen. We kunnen zijn bijdragen in het Jaarbericht van Ex Oriente Lux no. 8 (1942): *The Al-Obeid Culture and its Relation to the Uruk and Djemdet Nasr Periods*, en in Kernmomenten der Antieke Beschaving en haar moderne Beleving: *De Agadeperiode*, als inleidende artikelen beschouwen voor zijn studie over de chronologie. Vermelden we nog zijn medewerking bij de opgraving van Tell Akterine in Syrië in opdracht van Z.W.O. in 1951 (vgl. Jaarbericht no. 12, p. 191 v.). Ten slotte willen we nog memoreren dat hij hoofdredacteur is geweest van de tweede uitgave van de Katholieke Encyclopaedie en dat we hem indertijd slechts met moeite over hebben kunnen halen een meer populair stuk te schrijven over Mesopotamië en de Bijbel in „De wereld van de Bijbel”. Het is wel duidelijk dat Dr. P. van der Meer een zeer arbeidzaam mens is geweest en het niet zocht in goedkope populariteit.

Van der Meer zal vooral bij zijn vrienden en studenten blijven voortleven om zijn houding in de persoonlijke omgang. Hij was geen brillant spreker of schrijver, geen man van stoutmoedige combinaties en nieuwe visies, of iemand die nieuwe wegen baande. Hij was de man van de filologische nauw-

gezetheid, iemand die de degelijkheid van een bewering tot op de fundamente naging. Deze geest van kritiek ook op zichzelf belemmerde hem een hogere vlucht te nemen. Voor wie hem volgen wilde is hij een degelijke leermeester geweest. We mogen zijn kwaliteiten niet afmeten naar zijn optreden in de laatste jaren, toen hij reeds ziek was, maar dit niet wilde toegeven. Zijn kracht lag in een gemoedelijk en persoonlijk gesprek tussen vrienden, waarbij hij voelde dat hij begrepen werd en ongeremd zijn paradoxen te berde kon brengen tot vermaak en stimulans van zijn gesprekspartners. Hoe zeer hij vriendschap waardeerde en zijn vriendschap gewaardeerd werd bleek tijdens zijn laatste langdurige ziekte. Hij prees zich gelukkig dat zijn leerlingen en vrienden hem niet vergaten. Zo mag de man die het zijne heeft bijgedragen tot de studie van de Voor-Aziatische geschiedenis en talen nog lang in de gedachten van zijn vrienden en leerlingen blijven leven en moge God hem tot de zalige aanschouwing toelaten.

Nijmegen, juli 1963

P. Jos. COOLS O.P.

IN MEMORIAM PROFESSOR DR. J. J. KOOPMANS

Geheel onverwacht ontviel op Paasmorgen van dit jaar (14-IV-1963) aan zijn familie- en vriendenkring dr. Jochum Jan Koopmans. Met hem is een bescheiden geleerde van ons heengegaan.

Zijn naam maakte reeds deel uit van een begrip — wie, die Hebreuws leerde, kent 'Nat-Koopmans' niet? — toen ik hem voor het eerst ontmoette. Het was in de tijd dat wij beiden als docenten voor schriftelijke cursussen in de semietische talen verbonden waren aan het Ned. Instituut voor het Nabije Oosten. Uit deze ontmoeting is een vriendschap gegroeid die behouden bleef, ook toen wij te Kampen aan verschillende instellingen van theologisch hoger onderwijs werden benoemd.

Wat ik in deze op het eerste gezicht wat stugge figuur altijd heb bewonderd, was niet alleen zijn vakkennis en het enthousiasme waarmee hij die overdroeg, maar bovenal de prettige wijze waarop hij wist om te gaan met een zoveel jongere vakgenoot. Dat bleek wel heel duidelijk bij de voorbereiding van de tweede druk van zijn Arameese Grammatica. Wie zó reageert op de op- en aanmerkingen van iemand die nog niet half zo oud is, moet jong van geest en hart zijn gebleven.

Koopmans, die op 24 november 1886 te Heerjansdam werd geboren, stamde uit een bekend predikantengeslacht. Hijzelf studeerde klassieke talen en promoveerde op 8 juli 1920 aan de Vrije Universiteit op een proefschrift over de verhouding van Christendom en slavernij in de Oudheid. Hij was toen al leraar klassieke talen, een taak die hij — eerst te Kampen, daarna te Groningen en te Arnhem — plichtsgetrouw heeft vervuld, al kan niet worden gezegd dat dit werk de liefde had van zijn hart. Die ging veeleer uit naar de semitica, waarin hij zich intussen onder leiding van prof. dr. C. van Gelderen bekwaamde. Op 19 december 1935 legde hij cum laude het doctoraal examen semietische taal- en letterkunde af. Hij onderwees toen aan het Christelijk Lyceum, later ook aan het Gemeentelijk Gymnasium te Arnhem, tevens Hebreuws.

Het moet voor hem de bekroning van zijn leven zijn geweest, toen hij op 65-jarige leeftijd nog werd benoemd tot lector voor semietische talen aan de Theologische Academie uitgaande van de Johannes Calvijn Stichting. Dit lectoraat werd in mei 1954 omgezet in een extra-ordinariaat. Zelfs tot na zijn emeritering in 1957 heeft hij met grote ijver deze leeropdracht vervuld.

Naast het Hebreuws had vooral het Aramees zijn belangstelling. Zijn laatste grote publicatie was een bloemlezing van aramese teksten, bedoeld als samenvattend handboek voor de bestudering van deze taal.

Bijna vanaf de oprichting is professor Koopmans lid-medewerker geweest van Ex Oriente Lux. Jarenlang maakte hij deel uit van de Algemene Raad. Door zijn overlijden heeft ook ons genootschap een verlies geleden.

Houden wij zijn nagedachtenis in ere.

Kampen, augustus 1963

J. P. LETTINGA

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR. J. J. KOOPMANS BETREKKING HEBBEND OP HET
OUDE NABIJE OOSTEN

- De servitute antiqua et religione christiana capita selecta* (pars prior). Groningen, 1920, 170 pag. (academisch proefschrift).
- Hebreeuwse Grammatica* door Dr J. Nat, derde herziene druk bewerkt door Dr J. J. Koopmans. Leiden, 1945, XII + 187 pag. (4e druk 1948, 5e druk 1951).
- Oefeningen bij de Hebreeuwse Grammatica* door Dr J. Nat, tweede geheel herziene druk door Dr J. J. Koopmans. Leiden, 1945, VIII + 116 pag. (3e druk 1948).
- Psalm 8*. Ned. Theol. Tijdschr. 3 (1948), pag. 1-10.
- Aramese Grammatica (voor het oud-testamentisch aramees) met woordenlijst*. Leiden, 1949, X + 127 pag. (2e herziene druk Leiden, 1957, XII + 147 pag.).
- Semietische Texten*. Aflevering 1: Palestijnse teksten aansluitend bij *Palestine Inscriptions* van Th. C. Vriezen en J. H. Hospers (Leiden 1951), 1952, 12 pag. (copieën in autographie van inscripties en zegels).
- Wanneer leefde Abraham?* Almanak van Fides Quaerit Intellectum, Kampen, 1953, pag. 41-49.
- Het eerste Aramese gedeelte in Ezra*. Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 55 (1955), pag. 142-160.
- De Literatuur over het Aramees na 1940*. Jaarbericht Ex Oriente Lux no. 15 (1958), pag. 125-132.
- Beknopt overzicht van de Cultuur van het Oude Nabije Oosten als achtergrond voor de Bijbel*. Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 59 (1959), pag. 1-35.
- Aramäische Chrestomathie*. Ausgewählte Texte (Inscripten, Ostraka und Papyri) bis zum 3. Jahrhundert n. Chr., für das Studium der aramäischen Sprache gesammelt. Leiden, 1962, I. Teil, Einleitungen, Literatur und Kommentare, X + 225 pag.; II. Teil, Aramäische Texte in Umschrift, 60 pag.
- Voorts was Dr. Koopmans medewerker aan de *Christelijke Encyclopaedie* en de *Katholieke Encyclopaedie*.
- In bijna iedere jaargang van Bibliotheca Orientalis verschenen boekbesprekingen van zijn hand.

DE SJAWABTI'S EN HET ZANDMYSTERIE

Is er een Egyptische collectie denkbaar zonder sjawabti's of, met een jongere naam, oesjebti's? Deze, overwegend kleine, lijkbeelden blijven bij verzamelaars zeer in trek. Hun vaak fraaie uitvoering bekoort, hun uiterlijk intrigeert. Als regel mummievormig dragen zij immers meestal landbouw-

Fig. 11. Drie sjawabti's van het Nieuwerijkstype uit het bezit van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, voorstellende „de Osiris (= de gestorvene) Amonchaioe zaliger”, met in elke hand een hak en midden op de rug een zak (Nrs. 1346/8).

Foto: F. G. van Veen

gereedschappen. Ik breng ter inleiding van het volgende het genre hier in herinnering door de reproductie van vijf vertegenwoordigers (Fig. 11, 12). Zij zijn tot nu toe ongepubliceerd. Als deel van de collectie De Liagre Böhl behoren zij toe aan het met ons Genootschap nauw verbonden Instituut voor het Nabije Oosten.

Dat de sjawabti's in het hiernamaals in plaats van de dode het corvéé, dat hij daar te duchten had, moesten verrichten, is reeds lang bekend. Men weet het vooral uit de inscriptie, die sinds het Middel-Rijk dikwijls op hen aangebracht is en die ook — als spreuk 6 — in het zogeheten Dodenboek (Nieuwe Rijk en later) is opgenomen. Deze noemt enige taken met name.

Zeer frequent komt men het beplanten der velden, het irrigeren der oevers en het zand verschepen van Oost naar West tegen.

De eerste twee opdrachten spreken voor zichzelf. Maar wat wordt met de laatste bedoeld? Die vraag klemt gezien het belang, dat de Egyptenaren

Fig. 12. Twee sawabti's van het Nieuwrijkstype, voorstellende „de Osiris”, de profeet (priestertitel) van Amon, Anchefendzjehoeti zaliger”. De rechter in de onder fig. 11 beschreven uitrusting, de linker in de kleding der levenden en in de rol van opzichter over sawabti's, met een zweep (?) in de rechterhand (Ned. Instituut voor het Nabije Oosten, nr. 1342, resp. 1340).

Foto: F. G. van Veen

aan deze werkzaamheid blijken toe te schrijven. Sommige beeldjes doelen ook elders in het inschrift op het transport (Speleers, 105/6). In de papyrus Anastasi I, IV, 3 karakteriseert juist deze activiteit hen. „Mogen de sawabti's U ontvangen”, wordt daar de dode toegewenst, „.....zand dragende van het Oosten naar het Westen”.

Een vijfendertig jaar geleden heeft Keimer een idee van Sethe nader

uitgewerkt (OLZ 29, 98-104, cf. 378). Onder het „zand” zou men fijne mergel moeten verstaan of uitgezeefde puinaarde (sebach), die in het moderne Egypte als kunstmest gebruikt worden. Op plaatsen, waar deze niet beschikbaar zijn, vindt bevoorrading per boot van de overzijde plaats. De eenzijdige richting zou vooral te verklaren zijn uit de situering van het dodenrijk in het Westen, maar ook uit de omstandigheid, dat de meeste mergel aan de Oostkant van de rivier gewonnen wordt.

De hier weergegeven opvatting werd en wordt nog door meniggen gedeeld. In 1935 heeft Petrie zich er tegen gekeerd, blijkbaar zonder veel instemming te vinden (Shabtis, 10). Hij doet het betoog niet op alle punten recht, maar komt met reden terug op twee ook reeds door Keimer besproken bezwaren. Namelijk, dat een dergelijk soort bemesting in het pharaonische Egypte niet aangetoond kan worden, en dat de aanduiding „zand” slecht bij de genoem-

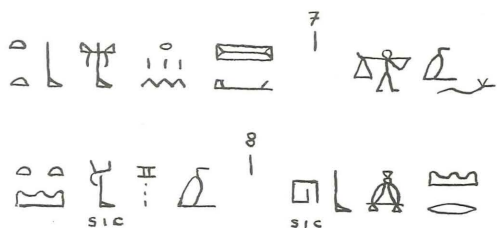

Fig. 13. Uit het inschrift op de sjawabti van Chebeni. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, P 536 (Ast. 43).

de bestanddelen past. Petrie verdedigt dan een ook reeds vroeger geopperde interpretatie. „The only labour in moving sand that we can imagine would be shifting back the sand dunes which encroached on the cultivated land. In parts of the western edge of the Nile valley, high sand dunes slowly march forward and extinguish the fields; in one district, half a dozen ridges of dunes, about a furlong apart, line the valley edge, with grassy plains low enough to be inundated lying between them. Such masses, twenty to forty feet in height, could hardly be shifted by man, yet in other districts (as Saqqarah) low rolls of sands a foot or two high encroach on the cultivation”. Aangaande het overbrengen per schip van Oost naar West zegt hij het volgende. „Where a water channel bordered the western edge (as it usually did, owing to that being lower than the rest of the alluvial plain), then shifting the sand by boat across from the fields to the desert, from east to west, might have been worth undertaking. This seems to be the least improbable sense of the instruction”.

Het eerste deel van Petrie's passage blijkt thans bevestigd te worden door een Egyptische tekst. Hij maakt deel uit van de pas sinds enkele jaren

toegankelijke „Spell” 472 der zogenoemde Coffin Texts. Deze is de voorloper van de vermelde spreuk 6 uit het Dodenboek. Hij is op twee kisten bewaard gebleven, waarvan B2L, een afschrift uit de Elfde-Twaalfde Dynastie, de beste copie heeft. 472 valt in twee delen uiteen. Het tweede staat dicht bij het Dodenboek. Het eerste (van nergens elders bekende) bevat onder andere een parafraze van het tweede. Het „bebouwen der nieuwe velden” uit dit laatste (2 e) komt zelfs precies zo in het eerste voor (1 i). Met het „beplanten der oevers” (2 f) correspondeert het „beplantbaar(?) maken der oevers” (1 h). Rest het „verschepen van het zand van het Westen, zodat het gegeven wordt aan het Oosten (en omgekeerd)” (2 g). Daarmee moet overeenkomen hetgeen in de andere helft als eerste taak vermeld wordt. Deze bestaat uit het „weghalen van de heuvel” (1 f) en het „verwijderen van dat van het woestijnplateau, wat verwijderd moet worden” (1 g). Petrie’s beschrijving der opdringende zandruggen, waar de akkers bevrijd van dienen te worden, illustreert deze tekst voortreffelijk en vormt er ongetwijfeld de verklaring van. Het woord uit 1 f, dat elders een grafheuvel, een zandgraf aanduidt, treft men ook aan op een Nieuwerijks(?)sjawabti in Leiden (Speleers, pl. 21 en p. 122). In plaats van de gebruikelijke wending noemt deze, helaas corrupte inscriptie (Fig. 13) het „dragen van het zand van het Oosten naar de heuvels van het Oosten (? Lees wel: „Westen”)”. Daar is dus eveneens sprake van het terugbrengen van het zand naar zijn plaats van herkomst: de djebel, de woestijn.

De wind, die in Egypte de plaag in kwestie over het bouwland brengt, komt met name uit het Westen *). Daar sluit zich voor het zand de retourrichting Oost-West bij aan. Deze is in de oudste beeldjesformule (Middel-Rijk en later) regel en komt bijvoorbeeld ook voor in de uitstekende Dodenboekcopie van Nebseni. Maar de tegenovergestelde transportrichting wordt al in de besproken Sarcophaagtekst (2 g) vermeld, figureert in het Nieuwe Rijk herhaaldelijk in Dodenboek (o.m. Noe) en op beeldjes en overheerst op laatstgenoemden in de Saitische tijd de andere richting. De Coffin Text en van het Nieuwe Rijk af vaak eveneens sjawabti’s voegen „en omgekeerd” toe, geven aldus beide mogelijkheden. Nu kan men de verklaring hierin zien, dat het bijvoorbeeld, vooral in voorjaar en zomer, ook wel de (Zuid-) Oostenwind is, die het zand doet opstuiven. Waarschijnlijker lijkt mij, dat de Egyptenaar aan zijn neiging tot symmetrie heeft toegegeven door na Oost-West West-Oost te noemen; hij doet aldus vaker bij deze windstreken (cf. CT VI 162 h-i). Daarbij zou de oorspronkelijke bedoeling van de

*) Er zijn wel andere winden (b.v. de chamsien), die veel meer zand verplaatsen, maar òf deze bestrijken een aanzienlijk kleiner deel van het akkerareaal òf zij waaien veel korter.

passage ten dele of geheel uit het oog verloren zijn. De stap naar het eerst of uitsluitend spreken over West-Oost is dan geen grote meer.

Opheldering betreffende de vraag, waarom de teksten in grote meerderheid van vervoer te water gewagen, bieden de boven behandelde Egyptische citaten niet. Petrie's hypothese klinkt echter zeer aannemelijk.

M. HEERMA VAN VOSS

Literatuur:

de Buck, *The Egyptian Coffin Texts, VI. Texts of Spells 472-786*, Chicago, Illinois [1956] = CT VI. Hier aangehaald met nummer van de pagina.

Flinders Petrie, *Shabtis*, London, 1935.

Speleers, *Les figurines funéraires égyptiennes*, Bruxelles, 1923.

De publicatie van fig. 13 geschiedt met vriendelijke toestemming van de Directeur van het museum.

DE NEDERLANDSE OPGRAVINGEN IN NUBIË

Eerste seizoen: 1962-1963

Fig. 14. De Beit-el-Wali, het expeditie-schip. Op de achtergrond in de rotswand de grote tempel van Aboe Simbel.

Niet ver van de rotstempels van Aboe Simbel in de westelijke woestijn langs de oevers van de Nijl liggen de ruïnes van een stad. De plattegronden

Fig. 15. Overzicht over het terrein van de stad. Op de voorgrond een huiscomplex, met links een kamer met wandbeschildering.

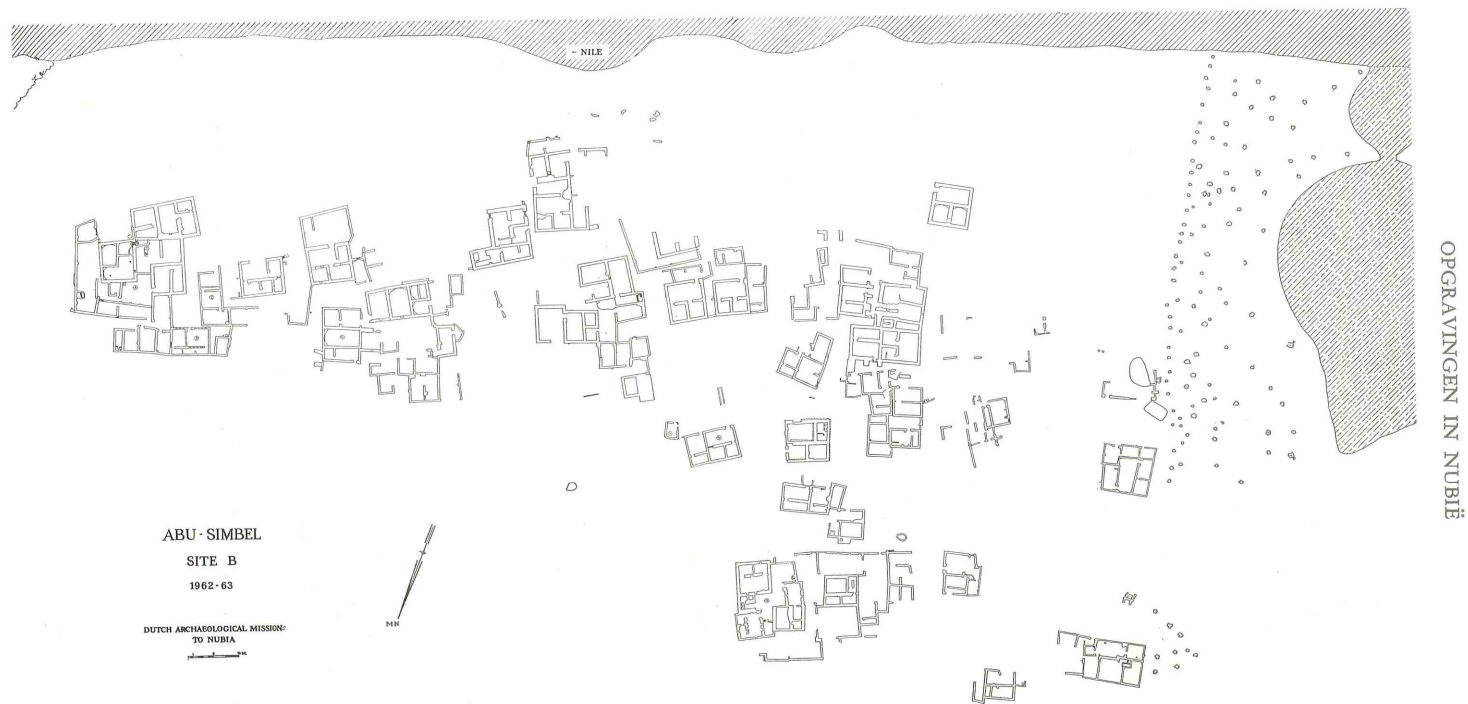

Fig. 15a. Plattegrond van de Meroïtische stad bij Aboe-Simbel, Site B.

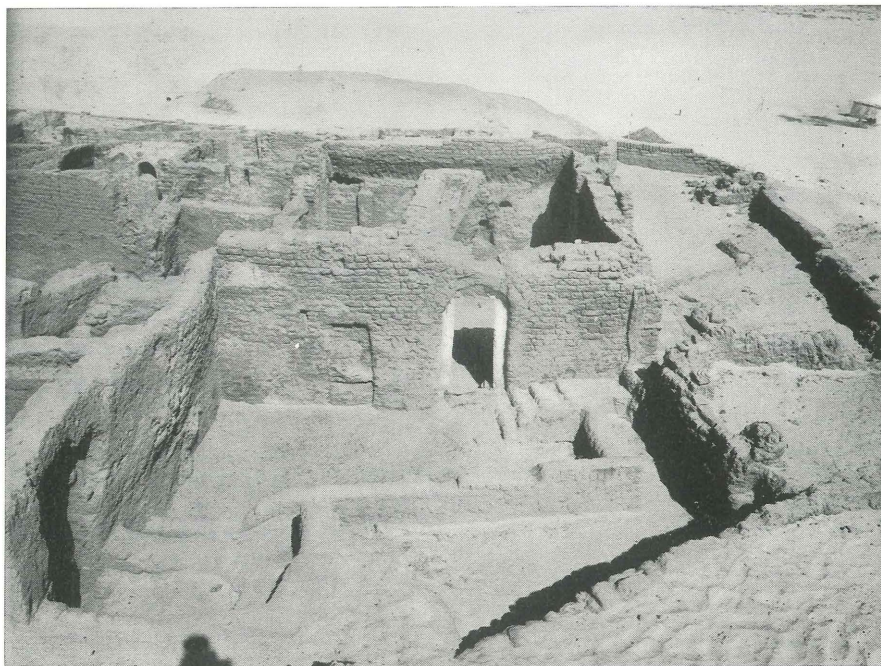

Fig. 16. Vooraanzicht van een huis met monumentale ingang, geblokkeerde deuren, resten van de gewelfdaken en trap.

van de huizen, uit kleisteen opgebouwd, tekenen zich duidelijk af in het zand en de woestijn is bedekt met duizenden scherven, waaronder die van het fraaiste aardewerk dat Nubië in zijn eeuwenlange geschiedenis heeft voortgebracht: de dunwandig beschilderde bekers van de Meroïtische cultuur.

In 1907 werd deze „stad”, die overigens de bescheiden afmetingen heeft van 220 meter noord-zuid en 120 meter oost-west, ontdekt door Weigall. Op pg. 124 van zijn „Report on the Antiquities of Lower Nubia” noemt hij haar: „The ruins of a town. The pottery is Ptolemaic and Roman. The excavation of this site would be of considerable interest to those who are studying this period of Egyptian history”. Een opgraving werd echter pas in december 1962 door een Nederlandse expeditie ter hand genomen. Wel werd de bij deze stad behorende begraafplaats opgegraven door Emery en Kirwan en door hen gepubliceerd in „The Excavations and Survey between Wadi es Sebua and Adindan 1929-1931”, pg. 417 vlg., terwijl Harry S. Smith enkele proefgravingen deed in 1961; hij noemde de stad „Site B” op pg. 40-41 van zijn „Preliminary Report of the Egypt Exploration Society’s Nubian Survey”.

Op 22 december begon de expeditie, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek en uitgevoerd door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden met 6 stafleden en 35 Egyptische arbeiders de opgraving aan de noordrand van de stad (fig. 15).

Al spoedig bleek dat de muren, die zich in de woestijn aftekenden, voor een deel die van complete huizen waren, die tot aan het dak waren ondergestoven en nog vrijwel geheel aanwezig waren in de staat zoals zij door de bewoners waren verlaten. De huidige woestijnoppervlakte ligt dus op het niveau van de daken der oude stad. Maar deze verzanding had in een korte tijd in de oudheid plaats gevonden, want een ander deel van de zichtbare muren was gebouwd op het niveau van de oude daken. De laatste bewoners van deze plaats hadden reeds een bedolven stad aangetroffen en bouwden daarop een vrij primitieve nederzetting, daarbij gebruik makend van de oude huizen, waarvan zij de kamers gedeeltelijk weer leegschepten.

Zo waren er aan de oppervlakte al twee woonperioden te onderscheiden. Een derde, oudste, periode kwam aan het licht in sleuven, die tot een diepte van bijna 4 meter onder de oppervlakte reikten. De huizen van deze oudste

Fig. 17. Gepleisterde muren met nissen en vensters en rest van gewelfdak.

Fig. 18. Ovens in de hoek van één der kamers.

Fig. 19. Weefgewichten, stampers en vijzels, waterkruiken en scherven.

bewoning waren tot op de fundamenteën afgebroken. Op deze fundamenteën was de ondergestoven stad gebouwd en op de daken daarvan had voor het laatst op deze plek een primitieve bevolking zich neergezet. Deze gehele bewoningsgeschiedenis speelde zich af in de eerste eeuwen na onze jaartelling, gedurende de Meroïtische periode en de overgang tot de zgn. X-groep, in de 4e eeuw na Chr.

Hoewel in de Meroïtische periode Nubië vrij dicht bevolkt is geweest, gezien de talrijke grafvelden, is van de woonplaatsen weinig teruggevonden. Slechts enkele huizen werden tot dusver opgegraven door Woolley en Maciver in Areika en Karanog, door Emery en Kirwan in de Wadi el-Arab.

De stad bleek uit meer dan 30 huiscomplexen te bestaan, d.w.z. gedurende de tweede periode van de bewoning groeiden de oorspronkelijk als drie-kamer-woningen gebouwde huizen uit tot een complex van soms meer dan 20 kamers. De architectuur is indrukwekkend door het gebruik van natuursteen in de monumentale ingang en in het trappenhuis dat naar het dak voert (fig. 16). De wanden der kamers zijn gepleisterd en soms versierd met rode banden of witte vlekken op een zwarte achtergrond. In de wanden zijn nissen, soms met een monumentale omlijsting. Hoog in de muren zijn

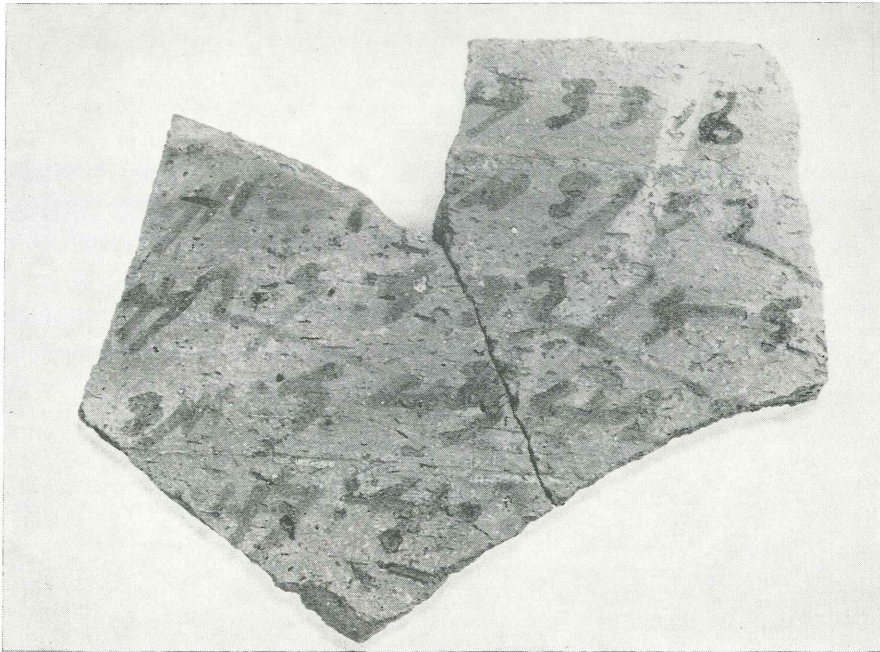

Fig. 20. Meroïtische inscriptie op een ostracon.

Fig. 21. Meroïtische beker met Afrikaans-Egyptische versieringsmotieven.

de spleetvormige vensters aangebracht, dicht onder het dak, een leunend, vrij spits toelopend gewelfdak, dat over elke kamer afzonderlijk is aangebracht (fig. 17).

Tijdens de bewoning wordt het vloerniveau verhoogd en nieuwe vloeren van aangestampte klei worden boven de oude aangebracht. Ook de deuren worden verhoogd, evenals het dak, terwijl het trappenhuis telkens verbouwd moet worden. Kamers worden aangebouwd, nieuwe deuren doorgebroken in de wanden en oude deuren dichtgemetseld. Zo heeft het huis meegeleefd met de steeds zich uitbreidende familie die het bewoonde. Totdat de plaats verlaten werd en de bevolking achterliet wat voor haar waardeloos was geworden: etensresten (graan, fruit, peulvruchten) in de talrijke ovens, die in de hoeken van sommige vertrekken of in de hof vóór en achter het huis werden aangetroffen (fig. 18). Kinderspeelgoed, zoals kleine aardewerkvormen. Kralen. Talloze scherven, maar ook de grote waterkruiken. Zeer veel instrumenten gebruikt bij het weven, en stampers en vijzels om het graan te malen (fig. 19).

De Meroïtische cultuur, uit het verre Zuiden gekomen, diep in de Soedan, waar een Egyptische kolonie eeuwenlang geïsoleerd had voortbestaan, verenigt in zich elementen van Afrika, Egypte, en de klassieke wereld. Het eigen Meroïtische schrift, naast het Egyptisch-demotische, is vertegenwoordigd door enkele ostraca (fig. 20). Hellenistisch-Romeinse invloed is te

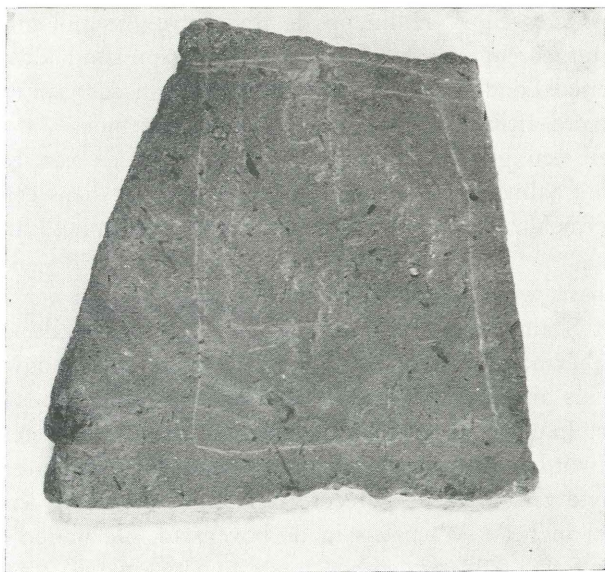

Fig. 22. Plattegrond van een huis, ingekrast in een scherf aardewerk.

bespeuren in het aardewerk, maar de versieringsmotieven zijn Afrikaans-Egyptisch (fig. 21). Hellenistisch zijn de olielampen.

Zo kan hier de kennis van deze beschaving die voornamelijk uit graven bekend was geworden, uit een bewoning worden aangevuld. Huis en huisraad van de Meroïten is het doel van het onderzoek, dat in het komende seizoen zal worden voortgezet, het laatste seizoen voordat het water van het nieuwe stuwmeer de Nubische beschavingen voorgoed zal doen verdwijnen.

Een bijzondere vondst mag tenslotte niet onvermeld blijven. In een hoek van de hof vóór de hoofdingang van een huis, werd een aantal scherven gevonden waarop waarschijnlijk de architect van deze huizen schetsen van de bouwplannen heeft aangebracht, architectonische tekeningen die uniek zijn voor de Egyptische beschaving (fig. 22). Tezamen met de andere vondsten bevinden zij zich thans in het Rijksmuseum van Oudheden.

A. KLASSENS

EEN BELANGRIJKE VONDST IN NIMRUD

Ook al is op dit ogenblik (begin september 1963) nog geen volledige publicatie voorhanden, toch dient de aandacht gevestigd te worden op één van de belangrijkste ontdekkingen van de engelse opgravers in Nimrud, temeer daar in dit nummer van *Phoenix* niet iedere Assyriologische bijdrage mag ontbreken.

Nadat D. Oates en P. Hulin op de *Rencontre Assyriologique* in 1962 in Leiden al uitgebreid over de bedoelde vondst gesproken hadden, verscheen in de *Illustrated London News* van 1 december van dat jaar (p. 879-881) een geïllustreerd artikel van de hand van eerstgenoemde.

Het betreft een beeldhouwde troonbasis, voorzien van een inscriptie van de koning Salmanassar III, die gebeurtenissen uit diens eerste 13 regeringsjaren vermeldt. Men kan het geheel dus ongeveer in het jaar 845 v. Chr. dateren.

De troonbasis werd aangetroffen in een grote zaal in een door de opgravers 'Fort Shalmaneser' genoemd complex, dat zich in de zuidoostelijke benedenstad bevindt (vgl. *Phoenix* I p. 13). Hoewel dit gebouw grotendeels dienst deed als arsenaal, is nu ook een meer als paleis aandoend gedeelte aangetroffen. In 1962 begon men nl., toen na een regenbui de loop van de muren kon worden vastgesteld, met het vrijmaken van een troonzaal, die met een lengte van 43 en een breedte van 10 meter weinig onderdoet voor de grote zaal in het NW. paleis in de bovenstad. De muren stonden nog tot een hoogte van 6 meter, en een totale hoogte van 10 meter wordt niet onwaarschijnlijk geacht. Een nis in de oostelijke muur duidde al direct de

plaats van de troon aan, en inderdaad werd de uit twee grote blokken kalksteen bestaande troonbasis op de verwachte plaats aangetroffen. Fig. 23 laat de vorm, karakteristiek voor een Assyrische troonbasis, goed uitkomen.

Met uitzondering van de beroemde 'zwarte obelisk' is dit het eerste belangrijke, gave voorbeeld van beeldhouwkunst uit de tijd van Salmanassar III, uit wiens regering echter ook de nu grotendeels in het Brits Museum bewaarde bronzen poorten van Balawat stammen. Op de beide zijkanten van

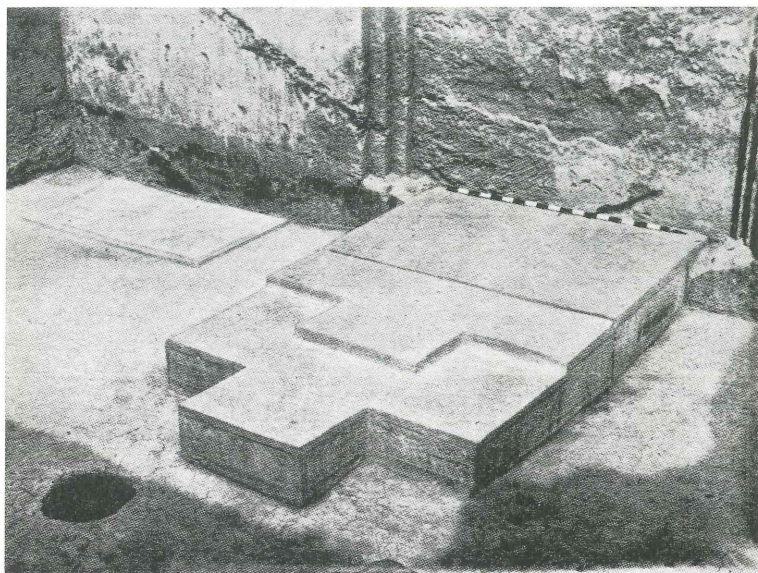

Fig. 23. De troonbasis van Salmanassar III, bestaande uit twee blokken kalksteen, in situ in de nis van de troonzaal.

I.L.N. 1-12-1962

de basis zijn scènes afgebeeld, die het aanbieden van tribuut aan de koning weergeven, een in de Assyrische kunst geliefd thema. Op het naar voren springende paneel is de zeldzame voorstelling van een koning van Assyrië (rechts), die op voet van gelijkheid de koning van Babylonië de hand schudt afgebeeld (fig. 24).

Over de omstandigheden van deze ontmoeting is iets te vinden in de nog ongepubliceerde inscriptie op het bovenvlak van de stenen platen, achter de plaats waar de troon stond. Uit andere inscripties uit de regering van Salmanassar III weten wij, dat hij in het eponymaat van Šamaš-bel-ušur — dwz. in diens tweede ambtstermijn, in 851 v. Chr. — koning Marduk-zakir-šumi van Babylon te hulp snelde, toen deze te kampen had met een opstand van zijn broer, en in het volgende jaar, in het eponymaat van Bel-bunaja, de

Fig. 24. Voorste paneel van de troonbasis met afbeelding van Salmanassar III en Marduk-zakir-šumi die elkaar de hand schudden.
I.L.N. 1-12-1962

opstandelingen vernietigde, de voornaamste heiligdommen van Babylonië bezocht, en tenslotte nog verder naar het zuiden doorstootte. Het is opmerkelijk, dat Marduk-zakir-šumi ondanks het feit, dat hij zich slechts met hulp van Salmanassar had weten staande te houden, toch als gelijke afgebeeld is en niet als een smekeling, wat ook beter bij de Assyrische opvattingen zou passen.

Het bijschrift boven de afbeelding op de linker zijkant is op de foto's in London News te lezen: ma-da-tú šá pQàl-pa-ru-un-da KURUn-qa-a-a KÛ. BABBAR.MEŠ KÛ.GI.MEŠ AN.NA.MEŠ ZABAR.MEŠ DUG ZABAR. MEŠ ZÛ AM.SI.MEŠ GIŠESI GIŠÛR.MEŠ GIŠe-ri-ni lu-bul-ti bir-me u GIŠ(?) KAD.MEŠ ANŠE.KUR.RA.MEŠ GIŠ(?). LAL-at GIŠ.GIŠ am-ḥur-šu. „Tribuut van Qalparunda uit het land Unqu: zilver, goud, tin, brons, bronzen vaatwerk, olifantstanden, ebbenhout, balken van cederhout, bonte gewaden, linnen en tuigpaarden ontving ik van hem”. Veel van de opgesomde voorwerpen zijn op de afbeeldingen terug te vinden. De scène van twee groepen van vier mannen, die ieder een stuk boomstam dragen is uniek (fig. 25). Het tribuut van Qalparunda is ook afgebeeld in het vijfde register van de 'zwarte obelisk'. Hij heet daar echter 'de Ḥattineër'. Verder vindt men het tribuut van 'de Unqeër' weergegeven op de bronzen poort van Balawat (L. W. King, *Bronze Reliefs from the gates of Shalmaneser*, London, 1915, Plts. XXV-XXVIII). Men moet hem in het uiterste westen zoeken, in het gebied van de Orontes.

Het tribuut van twee vorsten wordt voorgesteld op de andere zijkant: ma-da-tú šá pMu-šal-lim-dMarduk DUMU Ū-ka-ni šá pA-di-ni DUMU Da-ku-ri KÛ.BABBAR KÛ.GI.MEŠ AN.NA.MEŠ ZABAR.MEŠ ZÛ AM.SI. MEŠ KUŠ AM.SI.MEŠ GIŠESI.MEŠ GIŠMIŠ. KAN.NU.MEŠ am-ḥur. „Tribuut van Mušallim-Marduk zoon van Ukani (en) van Adini zoon van Dakuru: zilver, goud, tin, brons, olifantstanden, olifantshuiden, ebbenhout, moerbeziënhout ontving ik”. Beide vorsten brachten Salmanassar hun tribuut toen hij na het neerslaan van de opstand in Babylonië verder naar het zuiden trok. Het ivoor en de olifantshuiden zullen wel niet uit de streek zelf afkomstig geweest zijn. Adini's tribuut is ook weergegeven op de poorten van Balawat (King, Pl. LXII-LXV).

Zijn deze voorstellingen van tribuutbrengers uit het uiterste westen en zuiden gekozen om de onderworpenheid van al het tussenliggende gebied te onderstrepen?

Op de rechter zijkant bevindt zich nog een inscriptie, die echter niet onbeschadigd is gebleven, en ook niet goed leesbaar is op de foto. NA₄ KURTu-nu NA₄pa-ru-te x-x-x (x) [ ]x šu-bat p^dSILIM.MA.NU.MAŠ XX KURAS EN-šú p^dUTU-EN-PAB šá-kin URUKal-ḥi a-na «a» ša-at u₄-me ú-kin.

„Deze (?) kalkstenen plaat van de berg Tunu [als basis voor?] de troon van Salmanassar, de koning van Assyrië, zijn heer, heeft Šamaš-bel-ušur, gouverneur van Kalḫu voor lengte van dagen opgesteld”.

Een dergelijke mededeling van een Assyrische hoogwaardigheidsbekleder is ongewoon. Ook op de onderzijde van de troonbasis schijnt Šamaš-bel-ušur zich te noemen, terwijl nog andere van hem afkomstige inscripties uit Fort Shalmaneser op publicatie wachten. Hij moet een belangrijk man geweest zijn. Onder Aššur-našir-pal II was hij eponym in 864 en onder Salmanas-

Fig. 25. Tribuutbrengers van Qalparunda van Unqu dragen stukken boomstam aan.

I.L.N. 1-12-1962

sar III in 851, zoals wij zagen het jaar van de interventie in Babylonië. Uit de stad Assur is een stèle bekend waarop hij gouverneur van de stad Kalḫu en de districten Ḫamedi, Sirgani en Ialuna genoemd word. Dezelfde gebieden, vermeerderd met het district Temenu komen voor in een inscriptie van een gouverneur uit de tijd van Adad-nirari III. Het moeten de landstreken geweest zijn die de provincie Kalḫu vormden.

Onder een krachtig vorst als Salmanasser III hoeft een gouverneur, die zijn naam op opvallende wijze verbond met die van zijn meester geen al te groot gevaar geweest te zijn, ook al eindigde zijn regering in een grote opstand. Pas onder zijn kleinzoon Adad-nirari III, uit wiens tijd een wijgeschenk met inscriptie van een andere gouverneur van Kalḫu voor het leven van de koning en zijn moeder, de bekende Sammuramat, stamt, en vooral tijdens de daarop volgende periode van zwakte, kreeg hun eigenmachtig optreden

een dergelijke omvang, dat toen Tiglat-pileser III (745-727) zich van de macht had meester gemaakt, hij hun ambtsgebieden verkleinde.

G. VAN DRIEL

NIEUWE VONDSTEN IN DE WOESTIJN VAN JUDA

De Woestijn van Juda, het onherbergzame gebied dat door de verrassende ontdekkingen te Qumrân en aan de Wadi Murabba'at in het centrum der archeologische belangstelling is komen te staan, heeft opnieuw enkele van zijn geheimen moeten prijsgeven. Oude documenten, enkele jaren geleden in

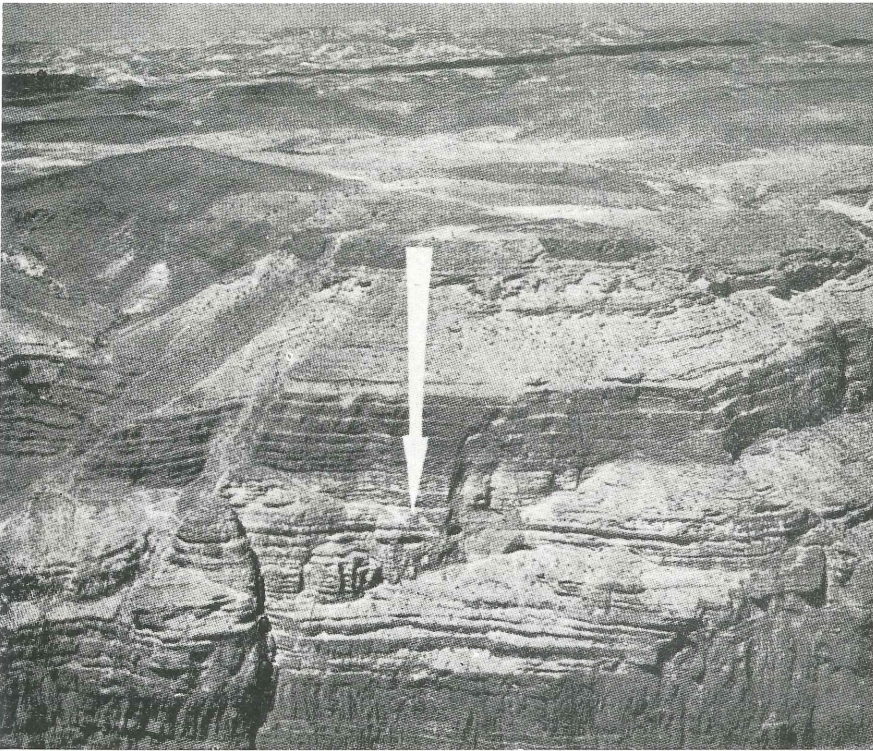

Fig. 26. Gezicht op de „Grot der Brieven” in de Canyon van de Naḥal Hever.

Israel Exploration Journal XI pl. 17b

Jordanië opgedoken „met onbekende vindplaats”, hebben de stimulans gegeven tot een grote Israelische opsporingscampagne in het gebied tussen Engedi en Masada (fig. 27), toen hun inhoud en de geruchten over hun origine steeds duidelijker gingen wijzen op deze door Bar Koachba's op-

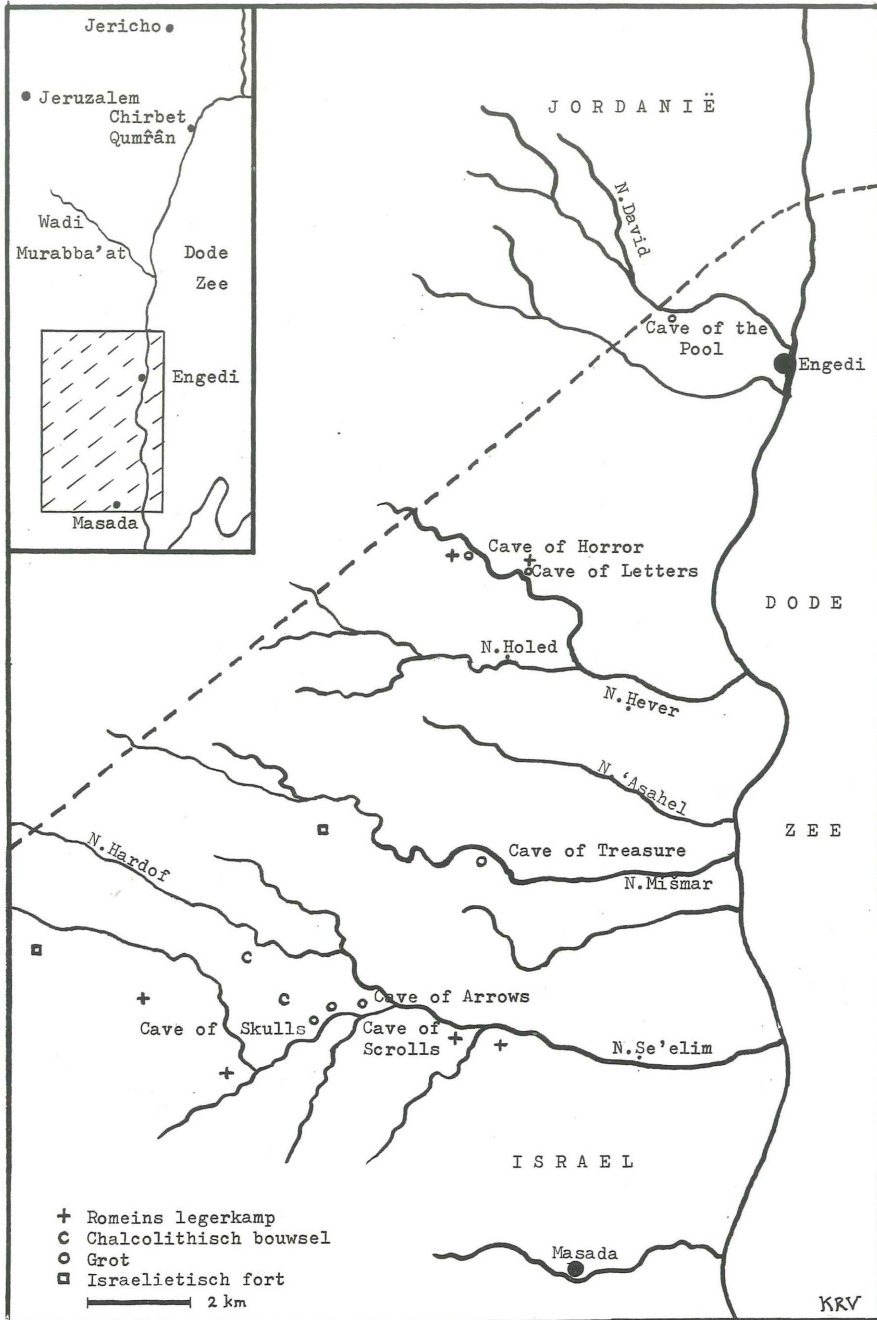

Fig. 27. De Woestijn van Juda tussen Engedi en Masada, met de plaatsen waar de ontdekkingen werden gedaan.

standelingen bewoonde wildernis. In samenwerking met het leger, dat de illegale grensovergangen der bedouïenen (de vindsters der nieuwe teksten) door verhoogde activiteit wilde tegengaan, hebben de Israelische oudheidkundige dienst, de Israel Exploration Society en de Hebrew University in het voorjaar van 1960 en 1961 gedurende tweemaal enkele weken een groot-scheepse en succesvolle campagne georganiseerd, van welks resultaten hier een overzicht wordt geboden. *)

Onder leiding van N. Avigad, Y. Aharoni, P. Bar-Adon en Y. Yadin, met medewerking van tal van militairen, beroeps- en amateur-archeologen en andere vrijwilligers startte de expeditie op 23 maart 1960. Het voornaamste doel was het onderzoeken der talrijke, in de stijle wanden der door de wadi's in het bergland uitgeslepen canyons aanwezige grotten en spelonken (fig. 26), die sinds oude tijden als menselijke verblijf- of schuilplaats hadden gediend. Dankzij de technische hulp van het leger konden de noodzakelijke voorbereidingen hiertoe (localisatie en selectie der grotten door luchtfotografie vanuit helikopters, het toegankelijk maken der gekozen grotten via rotspaden en met (tot 100 meter lange!) touwladders, en de inwendige verlichting met eigen aggregaten) in snel tempo worden uitgevoerd.

OP HET SPOOR DER BEDOUIENEN

Moedgevend was dat men reeds vrij snel kon vaststellen de clandestien gezocht hebbende bedouïenen op het spoor te zijn. In enkele van de grotten — door de expeditieleden voorzien van veelzeggende namen als „de grot der verschrikking” e.d. — ontdekte men fragmenten die kennelijk deel hadden uitgemaakt van rollen papyri, die inmiddels in Jordanië te voorschijn waren gekomen. Het betrof hier fragmenten van een griekse rol der kleine profeten (uit de „Cave of horror”), van een hebreeuwse psalmenrol en een Nabatiese oorkonde („Cave of the letters”), waarvan door Barthelémy, Starcky en Milik op grond van de in Jordanië aanwezige gedeelten reeds melding was gemaakt.

De meeste vondsten dateren uit het Chalcolithicum en uit de tijd van Bar-Kochba (resp. einde 4e mill. v. Chr. en 2e eeuw n. Chr.). Resten uit de preëxilische israelietische periode werden bijna niet ontdekt. Slechts in de „Cave of the pool” was deze periode vertegenwoordigd o.a. door een ge-

*) De gegevens hiervoor zijn ontleend aan: *Atiqot* III (1961) p. 148-162; *Bulletin of the Israel Exploration Society* 25 (1961) p. 139-243; *Israel Exploration Journal* 11 (1961) p. 1-72 en 12 (1962) p. 165-262; *The Biblical Archeologist* 24 (1961) p. 34-50 en 86-95. Rijk geïllustreerde reportages der campagnes vindt men voorts in *The Illustrated London News* van 15 april, 4 nov., 11 nov. en 2 dec. 1961. Een korte vermelding van een der vondsten treft men reeds aan in *Phœnix* 7 (1961), p. 87-88.

wicht van 44.78 gram (= 4 koninklijke sikkels). Wel waren reeds eerder de overblijfselen van twee Judese forten gelocaliseerd ten zuiden van de N. Hardof en de N. Mišmar, die kennelijk de taak hadden een door het dal van de N. Še'elim lopende verbindingsweg tussen Hebron en de Dode Zee te beschermen.

CHALCOLITHICUM

In bijna alle onderzochte grotten werden sporen van chalcolithische bewo-

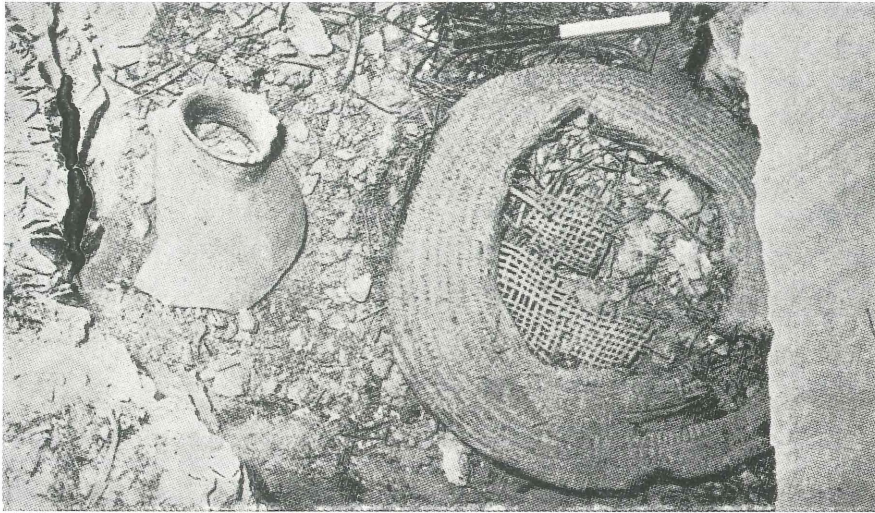

Fig. 28. Chalcolithische zeef en aardewerk in situ.

Israel Exploration Journal XI pl. 15b

ning aangetroffen: allerlei typen aardewerk, resten van weefsels en matten, sandalen, benen naalden, kralen, knotschoppen, bijlen, pijlpunten, voedselresten en beenderen van dieren, de laatste meestal bij de stookplaats. Bzonder vermeldenswaard zijn een tas met een hoeveelheid kralensnoeren, een van stroo gevlochten zeef (fig. 28) en enkele fraaie complete stukken aardewerk, vergelijkbaar met exemplaren die bij de opgravingen te Teleilat Ghasul en Bersheba aan het licht gekomen zijn. Voorts ontdekte men een aantal goed geconserveerde korrels van het emerkoren (hebr. *kussèmet*; een tussenstadium tussen het primitieve eenkoorn, en de vol ontwikkelde glastarwe). Een in de „cave of horror” aangetroffen gawe begraafing, waarbij de dode met het gelaat naar het oosten, op zijn zijde, in hurkhouding was bijgezet, leverde via een C-14 datering van de mat waarop het skelet werd aangetroffen voor deze chalcolithische periode een datum van ca. 3500 v. Chr. op. Getuige de vele vondsten moet dit gebied in deze periode vrij dicht bevolkt

Fig. 29. De mat met 429 grotendeels bronzen voorwerpen uit ca. 3000 v. Chr., in situ in de „Grot van de Schat”.

Foto: D. Harris-W. Braun

Fig. 30. Bronzen standaard of scepter, versierd met ibex-koppen
I.L.N. 2-12-1961

Fig. 31. Een van de „kronen”, versierd met poortvormige ornamenten en een vogel.
Israel Exploration Journal XII pl. 40

zijn geweest, waarvan ook twee bouwsels uit dezelfde tijd, reeds eerder ten zuiden van de N. Hardof ontdekt, getuigenis afleggen.

De belangrijkste vondst uit deze periode werd echter gedaan in de „cave of the treasure”, die er dan ook zijn naam aan dankt. In een natuurlijk nis, verborgen achter een deksteen ontdekte men opgerold in een mat een collectie van niet minder dan 429 grotendeels bronzen voorwerpen (fig. 29). Deze voorwerpen, gedeeltelijk van tot dusver onbekende typen, kan men als volgt onderscheiden (de benamingen zijn slechts een benadering zoals de afbeeldingen wel laten zien): ca. 240 bronzen, 6 haematieten en 1 stenen „knotshoofdje”, met een doorsnede van 3-6 cm., rond, eivormig of driehoekig, door middel van een zich in het midden bevindend gat op een staf te bevestigen; ca. 80 staven of standaards, hol zowel als massief, in lengte variërend van 10-40 cm., met ingekraste motieven en reliefwerk versierd; ca. 20 bronzen beitels en bijlbladen; 10 „kronen” (hoogte 9-20 cm., doorsnede 15.5-19 cm., gewicht 928-1971 gram) eveneens versierd met motieven in relief en met losstaande figuren op de bovenrand; tenslotte een vijftal sikkelvormige voorwerpen van nijlpaardetand, voorzien van talrijke perforaties. Zeer opmerkelijk zijn een staf waarvan het bovineinde een menselijk gelaat vertoont, één die bovenaan gesierd is met een aantal ibexkoppen (fig. 30) en één der kronen op welks rand een vogel en twee „poorten” zijn aangebracht, (vgl. fig. 31). De ontdekker (Bar-Adon) ziet verband tussen het op de eerste staf en ook op één der kronen afgebeelde menselijke gelaat en dezelfde versiering aangetroffen op ossuaria uit deze periode. De bovengenoemde kroon wil hij zien als een model van een huis of tempel. Al blijft deze interpretatie onzeker, en heeft deze hele vondst nog iets raadselachtigs (hadden de voorwerpen een cultische betekenis, en werden ze hier uit veiligheidsoverwegingen verborgen?) het belang ervan als aanvulling op onze kennis der chalcolitische cultuurfase is zonder meer duidelijk.

BAR KOCHBA

De overige, niet minder belangrijke vondsten dateren uit de tijd van de opstand van Bar Kochba, tijdens de regering van Keizer Hadrianus, die in de jaren 132-135 zijn hoogtepunt bereikte. In de talrijke grotten werden duidelijke aanwijzingen gevonden dat zij hebben gediend als bases voor de joodse guerrillastrijders of als laatste toevluchtsoord, toen de zaak der opstand verloren was. De datering der vondsten is door munten, romeinse zowel als joodse (de laatste gedateerd naar de jaren der „vrijheid van Jerusalem”) zeker, terwijl ook de gevonden schriftelijke documenten hierover geen twijfel laten bestaan.

Fig. 32. Fragmenten van een houten doorkist, versierd met inlegwerk (Nahal David).

Israel Exploration Journal XII pl. 22a

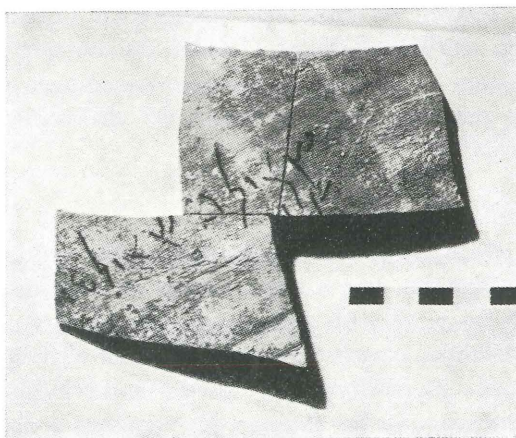

Fig. 33. Ostracón uit de „Grot der Verschrikking”, met het opschrift: “Saul, zoon van Saul, vrede!”.

Israel Exploration Journal XII pl. 29a

De ontdekkingen die werden gedaan brachten allerlei gebruiksvoorwerpen aan het licht: aardewerk, glaswerk, lampen, sandalen, messen, sleutels, houten borden, spinklossen, naalden, wol, netten, manden, touw, textiel enz. Dit alles wijst op een langdurig verblijf in deze onherbergzame wildernis, niet slechts van mannen, maar — blijkens de gevonden skeletten — ook van vrouwen en kinderen. Men moet het zich waarschijnlijk zo voorstellen dat de vrijheidsstrijders hier hun laatste bases opsloegen, toen zij hun hoofdkwartier te Engedi moesten verlaten, en dat (later?) ook hun gezinnen hier een schuilplaats zijn gaan zoeken om aan de wraak der Romeinen te ontkomen. Sommige grotten waren kennelijk reeds tevoren als uitwijkplaats ingericht. In de „cave of the pool” b.v. werd een gedeeltelijk uitgehouwen, gedeeltelijk geconstrueerd waterbassin gevonden met een inhoud van 12 m³, gevoed via in de helling uitgehouwen gootjes. Hoelang men hier gehuisd heeft is niet zeker; het lot der grotbewoners is bovendien niet steeds gelijk geweest. In de „cave of the pool” heeft men waarschijnlijk op een gegeven ogenblik alle waardevolle bezittingen verbrand en vervolgens een geslaagde vluchtpoging ondernomen. Ook in de „cave of the treasure” krijgt men de indruk van een plotselinge vlucht, met achterlating van allerlei eigendommen. Het zorgvuldig verbergen van allerlei voorwerpen in de „cave of the letters” kan de inleiding tot een ontsnappingspoging zijn geweest, hoewel men ook kan denken aan een geslaagde poging dit alles bij de naderende ondergang voor de Romeinen te verbergen. De ruines van twee romeinse legerkampen, op de rand der canyon, pal boven de „cave of horror” en de „cave of the letters”, wijzen erop dat de opstandelingen daar door de Romeinen zijn ontdekt en vermoedelijk uitgehongerd. De talrijke menselijke resten in de eerstgenoemde grot aangetroffen getuigen van het harde lot der bewoners. Grote hoeveelheden, soms in tassen opgeslagen schedels en beenderen wijzen op een mogelijk naderhand verzamelen der omgekomenen door verwanten, of op een haastig bijzetten der gesneuvelden en uitgehongerden door de overlevenden. Naast deze geïmproviseerde dodenzorg waren er ook goed verzorgde begravingen van waarschijnlijk vòòr de crisisperiode gestorvenen: in één der grotten aan de N. David bij de „cave of the pool” werden houten doodsisten ontdekt, waarvan er een nog was versierd met inlegwerk, een tot dusver unieke vondst (fig. 32). Begravingen uit een later en critieker stadium der grotbewoning zijn ontdekt in de „cave of horror”: bij de in het achterste gedeelte van de grot eenvoudig ter aarde bestelde doden waren potscherven neergelegd waarop de naam van de dode was geschreven (fig. 33). Een gaaf exemplaar draagt het opschrift: „Saul, zoon van Saul, vrede!” Daarbij aangetroffen fragmenten van met hebreuws beschreven per-

kament, zijn waarschijnlijk de resten van een dodengebed. Zo vertellen deze vondsten iets van de laatste fase van Bar Kochba's opstand.

Op een ander aspect ervan wijst een merkwaardige ontdekking. In de „cave of the letters” werd met behulp van een mijn-detector — die hier zijn archeologisch debuut maakte! — een tas vol metalen vaatwerk opgespoord. Het bleken 2 platte schalen, 12 kruiken, 3 wierookscheppen, één

Fig. 34. Handvat van bronzen romeinse kan, met doorgekraste religieuze symbolen.

Israel Exploration Journal XI pl. 21

plengschaal en één sleutel te zijn. Gezien de typen en de erop voorkomende grieks-mythologische voorstellingen, is dit wel romeins cultisch vaatwerk geweest, door de opstandelingen tijdens hun acties buitgemaakt. De heidens religieuze voorstellingen waren naderhand door de wetsgetrouwe Joden verminkt! (fig. 34). Van strijd getuigde ook een grote hoeveelheid pijlen in een andere grot ontdekt.

Enig idee van de levensomstandigheden der grotbewoners krijgt men uit de talrijke vondsten in allerlei hoeken en nissen in de „cave of the letters” gedaan: messen, een bos met zes sleutels, prachtige glazen schalen, een soort juwelendoos, spiegels, bronzen kruiken, een groot net enz. Ook de vondsten in de „cave of the treasure” tonen aan dat men allerlei, vaak mooie gebruiksvoorwerpen naar de grotten meenam. Dit wijst wel op een vroegtijdig,

ongestoord betrekken van deze rotsschuilplaatsen, iets wat bevestigd wordt door de belangrijke schriftvondsten.

SCHRIFTVONDSTEN

Behalve door de genoemde vondsten, wordt ons inzicht in de gang van zaken gedurende de laatste jaren der opstand ook verrijkt door de vele schriftvondsten in de grotten gedaan: met name door brieven van Bar Kochba zelf (fig. 35) en juridische documenten uit de tijd der vrijheidsoorlog. Ook niet rechtstreeks op deze gebeurtenissen betrekking hebbende documenten werden ontdekt. Wij geven hier tenslotte een kort overzicht van deze vondsten.

Bijbelhandschriften: slechts enkele fragmenten werden ontdekt, waarschijn-

Fig. 35. Bundel papyri, bevattende brieven van Bar Kochba.

Israel Exploration Journal XI pl. 22a

lijk de zielige resten van eerder door de bedouïenen meegenomen rollen. Het betreft: twee gedeelten uit Ex. XIII in de vorm van phylacteria („cave of the scrolls”); een fragment van een rol met de griekse vertaling der kleine profeten, waarvan de hoofdmoot thans in Jordanië is („cave of horror”); een gedeelte van een rol van Num. (XX 7, 8) en van een Psalmenrol (XV-XVI, beide in de „cave of the letters”).

Diverse documenten: ostraca en dodengebeden geplaatst bij de begravenen („cave of horror”); fragmenten van griekse en hebreeuwse papyri en resten van een zich thans in Jordanië bevindend nabatees contract („cave of the letters”); fragmenten van hebr. papyri („cave of treasure”).

Brieven van Bar-Kochba: in de „cave of the letters” werd in een rotspleet een bundeltje met 15 papyri en 1 beschreven plankje ontdekt. Het bleken voor het merendeel (11 stuks) brieven te zijn die Bar Kochba (eigenlijk Bar Kosiba, zoals o.a. valt op te maken uit de griekse weergave $\chi\omega\sigma\iota\beta$

in een dezer papyri; de naam Bar-Kochba, „zoon der Ster” gaf men hem als eretitel, daar men in hem de „Ster uit Jakob” zag!) via zijn secretarissen Shemuel Bar-^cAmi en Shim^con Bar-Yehuda aan twee in Engedi woonachtige personen (Masabala en Jonathan Bar-Ba^cayan) schreef. Van de brieven zijn er 8 in het Aramees, vermoedelijk 5 in het Hebreeuws en 2 in het Grieks geschreven. Ze handelen over allerlei door de twee geadresseerden te ondernemen activiteiten inzake het opbrengen van personen, zorgen voor fourage enz.

Archief van Babata: eveneens in een nis in de „cave of the letters” werd in een leren tas het uit 35 papyri bestaande archief van Babata gevonden. Het betreft hier meest juridische oorkonden handelend over Babata's bezittingen, haar juridische positie als erfgename en stiefmoeder (zij was tweemaal gehuwd), over de voogdij van haar zoon en het bezit en huwelijk van haar stiefdochter Shelamzion. Bizaroer belangrijk waren blijkbaar drie afzonderlijk verpakte documenten: het contract van haar tweede huwelijk, dat van het huwelijk van haar stiefdochter en een document waarbij haar vader al zijn bezit aan haar moeder naliet. De documenten dateren ca. 93-132 n. Chr., en zijn geschreven in het Nabatees (6), Aramees (3) en Grieks (26). Deze documenten bieden een schat van gegevens op linguïstisch, juridisch en historisch terrein. De nabateese oorkonden zijn officiële, in het koninklijk register ingeschreven documenten uit de tijd van koning Rabel II, de laatste zelfstandige nabateese vorst (70-106 n. Chr.), die o.a. door hun uitvoerige datering belangrijke historische gegevens bieden. Een ervan is b.v. als volgt gedateerd: „op de derde Kislev, in het 28ste jaar van Rabel de koning, de koning der Nabateërs, die leven schonk en zijn volk verlost, en tijdens het leven van ^cObdat, zoon van Rabel ... en van GMLT en HGRW zijn zusters, koninginnen der Nabateërs, kinderen van Maniku de koning, koning der Nabateërs, zoon van Haretat, koning der Nabateërs, die zijn volk liefhad”. Bovendien zijn dit de eerste nabateese oorkonden van enige lengte (tot 42 regels toe!) die ooit ontdekt zijn; ze zijn deels gecalligrafeerd, deels cursief geschreven. Interessant is ook dat van deze grotendeels gave papyri er niet minder dan 23 zogenaamde „dichtgenaaid oorkonden” zijn, een type tot dusver alleen van naam bekend (fig. 36). Bij dit soort oorkonden werd de inhoud van de acte op het eerste gedeelte van de papyrus in klein cursief schrift geschreven, en na een spatie van enkele centimeters in duidelijk schrift herhaald. Vervolgens werd het eerste gedeelte tot en met de spatie opgerold en met een aantal lusvormige steken dichtgenaaid, terwijl de getuigen op de achterzijde ieder naast een lus tekenden. Tenslotte werd het slot van de papyrus er los omheen gerold, zodat men zowel een goed bewaarde officiële tekst had, als een copie voor dage-

lijks naslaan. Dat ook de Aramese en Griekse oorkonden veel nieuwe gegevens opleveren spreekt vanzelf. De laatste zijn vooral belangrijk om hun aanvullingen op de lijst van stadhouders over Arabia onder Hadrianus.

De aanwezigheid van deze collectie in de grot wordt verklaard door het feit dat Babata door haar tweede huwelijk was geparenteerd aan de familie van Ba^cayan uit Engedi, uit welke familie ook de Jonathan afkomstig was, met wie Bar Kochba correspondeerde. De gehele familie is vermoedelijk uiteindelijk naar de „cave of letters” uitgeweken met medeneming van haar belangrijke bescheiden.

Fig. 36. Een zogenaamde „dichtgenaaide oorkonde”, behorende tot het archief van Babata, gevonden in de „Grot der Brieven”.

Israel Exploration Journal XII pl. 48b

Juridische documenten uit Bar Kochba's tijd. Tenslotte moet nog melding worden gemaakt van een zestal afzonderlijk gevonden documenten, gedateerd naar de jaren der „vrijheid van Jerusalem” (= opstand van Bar Kochba), waarin juridische transacties van enkele der opstandelingen (vooral landbezit betreffend) staan gedocumenteerd. Ook deze documenten zijn voor de kennis der rechtsgewoonten en administratieve praktijken uit deze periode zeer belangrijk. Naast een geheel onbeschreven lederen rol bestaat deze groep uit één in een rieten koker gestoken en vijf opgerolde papyri.

Dit overzicht kan uiteraard niet adaequaat zijn. De vondsten zijn te rijk en veelsoortig en de bestudering ervan verkeert nog te zeer in het beginstadium, dan dat hier een volledig verslag zou kunnen worden gegeven. Behalve naar de later te verschijnen officiële expeditierapporten, zij men voor verdere informatie ook verwezen naar de uitvoerige voorlopige rapporten, in de noot genoemd.

K. R. VEENHOF

DE GRAFHEUVEL VAN TEPE MARLIK

Door de Iraanse Oudheidkundige Dienst wordt de publicatie van een archeologische kaart van Iran voorbereid. In het kader van de daarvoor onmisbare onderzoeken vindt o.l.v. Dr. Ezat O. Negahban, technisch directeur van deze dienst, een archeologische survey van Iran plaats. Tijdens zijn werkzaamheden in de vlakte van Gohar Rud, een vruchtbare vallei ten zuiden van de Kaspische Zee, 14 km. te noorden van Rudbar (fig. 37), deed hij bij het graven van een testsleuf in de ruïneheuvel Tepe Marlik zo veelbelovende vondsten, dat terstond besloten werd tot een volledige opgravingscampagne. De prachtige resultaten van de eerste campagne, gehouden in het begin van 1962, zijn inmiddels door de leider van de expeditie,

Fig. 37. Noord-Perzië met de belangrijkste vondstplaatsen uit het 1ste millennium v. Chr.

tevens directeur van het archeologisch instituut van de Universiteit van Teheran, bekend gemaakt in een tweetal rijk geïllustreerde artikelen¹⁾, waaraan wij de gegevens voor dit overzicht ontleen.

De vondsten die de aanleiding tot de opgravingscampagne vormden bestonden uit twee kleine bronzen figuurtjes, twee zegelcilinders en veertien grote gouden knopen. De eigenlijke opgraving bracht al spoedig zekerheid over de origine van deze voorwerpen: het onregelmatige schema van de

1) *The Illustrated London News* van 28 april en 5 mei 1962 (vol. 240 no. 6404 en 6405; archaeological section no. 2089/90) „The wonderful gold treasures of Marlik: a first report from a newly discovered 1st millennium B.C. mound in Northern Iran by Dr. Ezat O. Negahban; en van dezelfde auteur: The wonderful Gold Treasures of Marlik, in *Anjoman Farhang Iran Bastan Bulletin*, no. 1 (Teheran, February 1963), p. 21-29 (met 8 platen).

muurresten en hun stereotype vormen verrieden al spoedig dat men hier te maken had met een grafheuvel, en dat de testsleuf enkele van de bijgaven aan het licht gebracht had. Voortgaand onderzoek (tijdens de eerste campagne is ca. twee-derde van de heuvel afgegraven) bracht in het totaal een twingtigtal graven aan het licht. De opgraver onderscheidt ze in vier categorieën: *a* grote, onregelmatig gevormde graven, aangepast bij de vormen der maagdelijke rotsgrond (ca. 3 bij 5 meter); *b* kleinere rechthoekige graven van 1 of 1½ bij 2 meter, gebouwd van platte stenen en leem; *c* ongeveer vierkante graven vervaardigd van gehouwen steen en leem, vrij diep (1 tot 1½ m.), goed van constructie en gaaf bewaard (3 bij 3 meter); en *d* een tweetal zeer kleine graven van 1 bij 2 meter, gemaakt van keistenen en leem. De inhoud van deze vier typen was zeer uiteenlopend. In type *d* vond men slechts paardebitten en paardetanden, type *c* bevatte slechts eenvoudige en weinig gevarieerde bijgaven, terwijl type *a* en vooral *b* daarentegen zeer rijk uitgerust waren met allerlei sier- en gebruiksvoorwerpen. Opvallend was dat in slechts twee graven menselijke resten werden aangetroffen, voor welk feit nog geen goede verklaring is te geven. (P. Calmeyer (*Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin 1962, II, S. 216 f.) echter twijfelt op grond hiervan en om andere overwegingen aan de juistheid van de opvatting, die in deze Tepe enkel een gravenveld ziet). De graven van de eerste categorie wijst de opgraver toe aan koningen of „warrior chieftains”, die van type *b* aan vorstinnen en kinderen (vooral op grond van de talrijke siervoorwerpen en de dierfiguurtjes, die gedeeltelijk — vooral die op wietjes! — als speelgoed kunnen hebben gediend).

De datering der vondsten is niet eenvoudig. Tepe Marlik schijnt slechts één ruïnelaag (met een dikte van 1.50-2.70 meter) te bevatten, zodat vergelijkend stratigrafisch onderzoek moeilijk tot een preciese datering kan leiden. Ook werden er, behalve één letter op een afgebroken zegelcylinder, geen inscripties gevonden. Toch plaatst Dr. Negahban ze in het begin van het eerste millennium v. Chr., en wel op grond van de volgende factoren: ijzeren voorwerpen ontbreken vrijwel totaal; er is duidelijk verwantschap te ontdekken tussen de voorwerpen hier gevonden (terracotta dierfiguren, gouden bekers, aardewerk, met name de zogenaamde snavelkannen) en die aan het licht gekomen in andere Noord-Iraanse vindplaatsen als: Amlash, Kalar-dasht, Ziwiye, Tepe Sialk e.a. Voorts is in de reliefs van het vaatwerk en in de zegelcilinders (die helaas nog niet gepubliceerd zijn) duidelijk de invloed der Assyrische, Mannaëische, Scythische en misschien Urartaëische kunststijlen te onderkennen. Toch blijft de datering een probleem, omdat een gedeelte van deze ter vergelijking aangehaalde vondsten uit klandestine opgravingen stamt, en zelf reeds moeilijk te dateren is. De bekende gouden

leeuwenbokaal uit Kalardasht b.v., die de ontwikkeling naar de zeer diepe reliefvoorstellingen op de bekere van Tepe Marlik markeert, wordt in de Duitse catalogus der tentoonstelling 7000 Jahre Kunst in Iran gedateerd in de IXe eeuw v. Chr. (nr. 26, pag. 50), A. Godard, *L'art de Iran* (Paris

Fig. 38. Links: gouden halsketting bestaande uit kralen, gouden spiralen en een hanger in de vorm van granaatappelen. Rechts: kleine gouden beker, versierd met de reliefs van berggeiten en guillocheerwerk. Beide uit Tepe Marlik.

I.L.N. 28-4-1962

1962, pl. I bij pag. 57) dateert hem in de Xe eeuw v. Chr., terwijl E. Porada, *Alt Iran* (Baden-Baden 1962, p. 93 fig. 62) zich verklaart voor de XIII-XIIe eeuw v. Chr.! Ook de datum van de vondsten te Amlash is omstreden, evenals de vraag of alle daar gedane vondsten contemporain zijn. Ook hier dateert Porada iets vroeger dan Godard. Calmeyer (t.a.p.) wijst op de veelsoortigheid der vondsten, waarin verschillende stijlen te onderkennen zijn, en acht een datering in het begin van de Ie millennium voor bepaalde, vooral bronzen voorwerpen te laat. Ook bij de vondsten te Marlik Tepe wil hij onderscheid maken tussen oudere voorwerpen (vooral enkele typen wapens) en latere. Tevens vraagt hij zich af of bij de vier typen graven, zo verschillend van aanleg en inhoud inderdaad slechts van één cultuurniveau sprake is. Dit des te meer daar de Japanse opgraver N. Egami in de omgeving van Emam ook een gravencomplex aantrof, met vergelijk-

bare bijgaven aan terracotto dierenfiguurtjes en aardewerk, dat hij, gezien het verschil tussen de ontwerpen der graven, niet in zijn geheel in dezelfde periode wil dateren.

De opgraver van Tepe Marlik wijst, na vooral in de voorwerpen van edelmetaal vreemde stijlinvloeden onderkend te hebben, met nadruk op de inheemse trekken, deze kunst eigen. De ter plaatse groeiende granaatappel is dankbaar gebruikt als motief ter versiering van kettingen en hangers (fig.

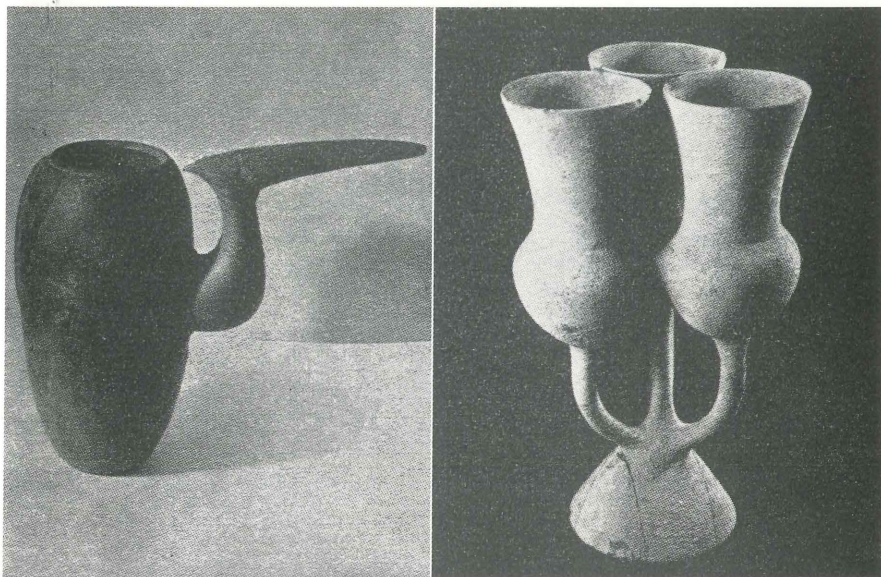

Fig. 39. Links: snavelkan in de vorm van gestyleerde kraanvogel; rechts: vaas in de vorm van een bloem met drie kelken.

I.L.N. 5-5-1962

38). De snavelkan is z.i. een gestyleerde weergave van de daar voorkomende kraanvogel (fig. 39), en op enkele der gouden bekertjes meent hij de afbeelding van de ter plaatse groeiende dennensoort te herkennen.

De siervoorwerpen zijn van allerlei soort en makelij. Men vond hangers, kettingen, oor-, neus- en vingerringen, arm- en voorhoofdsbanden, rijk versierde knopen enz. Naast goud en zilver waren in de kettingen ook cornalijn, glas en gepolijste slakkenhuisjes verwerkt. Naast het granaatappelmotief gebruikte men gouddraad in spiraalvorm. Het belangwekkendst zijn de talrijke, meest gouden bekertjes, schalen en nappen, vanwege de daarop in relief afgebeelde figuren en scènes, en de hoge graad van vakmanschap waarvan zij getuigenis afleggen. Afgebeeld vindt men: leeuwen, herten, berggeiten (fig. 38), eenhoorns (fig. 10), rammen, griffioenen, gevleugelde stieren,

arenden enz. Opmerkelijk is vooral de versiering van een zilveren tuitpot waarop in gouden inlegwerk in het bovenste register een leeuw is afgebeeld, die een buitgemaakt hert in zijn muil houdt, en in het benedenregister een mythische figuur, met een gevleugeld menselijk lichaam en twee dierekoppen, die in zijn uitgestrekte armen twee sfinxen vasthoudt. Op een der bekers vindt men de bekende voorstelling van een adelaar, die met uitgestrekte

Fig. 40. Rood gepolijste terracotta figuur van bultige stier, met tuitvormige kop.

I.L.N. 5-5-1962

vleugels boven twee rammen hangt. Verschillende van deze motieven en figuren zijn terug te vinden op elders gevonden gouden voorwerpen, met name op de pectoralen die deel uit maken van de „schat van Ziwiye”. Stijlinvloeden uit de verschillende kultuurkringen rondom het oude Noord-Iran kan men er in terugvinden. Van opmerkelijk technisch kunnen getuigt de uitvoering der reliefs. Deze zijn vaak zo diep, dat de koppen der afgebeelde dieren a.h.w. uit de wand uitspringen. Terwijl bij de bovengenoemde leeuwenbokaal uit Kalardasht de leeuwekoppen elk afzonderlijk vervaardigd en daarna geapliceerd zijn, zijn ze hier in een stuk uit de schaal gedreven. Evenals de leeuwen op de Kalardasht bokaal, op de beroemde schaal van Hassanlu en ook elders heeft de leeuw op de tuitpot van Marlik Tepe een swastika of hakenkruisembleem op zijn achterschoft, een embleem dat men heeft uitgelegd als de gestyleerde weergave van een haarkruin (H. J.

Kantor, JNES 6 (1947), p. 250) of als een symbool van een godheid (E. Porada, *Alt Iran*, p. 93). Een niet gepubliceerd gouden voorwerp, te Tepe Marlik gevonden, is een belangwekkend klein gouden beeldje van een vorst, met bijbehorende losse kroon, oorringen en mozaiekvaas.

Van het aardewerk valt naast de reeds genoemde typische snavelkan vooral te noemen een sierlijke vaas in de vorm van een bloem met drie kelken (fig. 39). Voorts zijn te vermelden de talrijke dierfiguurtjes van roodachtig terracotta, van een haast modern aandoende gestyleerde vormgeving, waarbij vooral de plastische lichaamsvormen opvallend zijn (fig. 40). Ze stellen o.a. voor bultige stieren, runderen, herten en zelfs een zittende berin. Deze figuurtjes werden gedeeltelijk als schenkkannen gebruikt, getuige hun in een tuit eindigende kop. Ook onder de uit Amlash stammende vondsten is dit type goed vertegenwoordigd, en op de tentoonstelling „7000 jaar Perzische kunst” te bewonderen geweest. Ook talrijke bronzen figuurtjes werden gevonden, enkele zelfs op wioletjes, misschien gebruikt als speelgoed. Voorts talrijke wapens (3000 pijlpunten van wel 50 verschillende typen, speerpunten, dolken enz.), belletjes, een bronzen cymbaal, en vrouwenfiguurtjes. Ook hiervoor zijn onder de andere vondsten in Noord-Perzië parallellen te vinden, al vertonen ook hier de voorwerpen uit Tepe Marlik eigen trekken. De opgraver ziet in enkele hertenfiguren duidelijk Skythische stijlinvloed.

De verdere afgraving van deze en de vier in de onmiddellijke nabijheid gelegen heuvels zal ongetwijfeld nieuwe vondsten opleveren en hopelijk bijdragen tot het verkrijgen van een helderder inzicht in de datering en kunsthistorische analyse van de oude Noord-Perzische kulturen, met hun eigen scheppingsdrang en beïnvloeding van buiten af.

K. R. VEENHOF

EGYPTISCHE LEVENSWIJSHEID II

Barmhartigheid en mededeelzaamheid jegens door het lot karig bedeeden zijn deugden, die in de wijsheidsboeken aangeprezen worden. „Als gij opgeklommen zijt, nadat gij gering zijt geweest, en gij u bezit hebt verworven, nadat gij voorheen behoeftig zijt geweest in uw stad, die gij kent, bewaar dan niet, wat u vroeger ten deel is gevallen, wees niet gierig met uw rijkdom. Het valt u toe als gave van God. Sta niet achter bij een ander, uw gelijke, aan wie iets dergelijks te beurt is gevallen. Pas op, dat uw goodwill daardoor niet weggaat. Snijd niet uw naam af bij de edelen” (Ptah-hotep, spreuk 30). Geniet van uw overvloed niet, wanneer uw naaste gebrek lijdt: „Eet geen brood, terwijl een ander er bij staat en gij hem geen brood geeft. Wat het brood betreft, het is er altijd” (Ani VIII. 3-4). Aan de

gewoonte, aan behoeftigen toe te staan, aren te lezen op het veld, zoals dat gebeurt in de geschiedenis van Ruth en Boas, herinnert spreuk 28 van de wijsheid van Amenemope: „Bestraf niet een weduwe, wanneer gij haar op de akker betrapt, zonder u iets van haar woorden aan te trekken. Wijs niet een vreemde van uw kruik af, dan verdubbelt deze zich voor uw naaste verwanten. God bemint hem, die de geringe verblijdt, meer dan degene, die de voorname eert”. De leer voor Merikare zegt: „Kalmeer de wenende, doe de weduwe geen verdriet, verdring niet iemand uit het erfgoed van zijn vader”. De wijsheid van Anchsjesjonq heeft hoge waardering voor barmhartigheid: „Moge het de barmhartige broeder in de familie zijn, die daarin als oudste broeder optreedt”. „Moge uw weldaad hem bereiken, die daaraan behoefte heeft”. „Wees niet schriel; bezit laat zich niet gevangen houden”. „Wanneer gij tot welstand zijt gekomen en u vele goederen hebt verworven, laat uw broeders uw grootheid met u delen”. Het bijbelse Spreukenboek beveelt aan, zich het lot van de behoeftige aan te trekken: „Wie zich over de arme ontfermt, leent den Heer, en Hij zal hem zijn weldaad vergelden” (Spr. 19 : 17).

Eerbied voor de ouders.

Onder hen, voor wie men eerbied moet hebben, nemen de ouders de eerste plaats in. Dit ligt geheel in de lijn van de wijsheidsleer, die immers bestaat in onderwijs van een vader aan zijn zoon. De zoon moet daarnaar luisteren en aan zijn vader gehoorzaam zijn. “Gehoorzaamheid is schoner dan enig ander ding. Zo ontstaat schone bemindheid. Hoe goed is het, dat een zoon de woorden van zijn vader aanneemt. Daardoor valt hem ouderdom ten deel. Een, dien God liefheeft, is een gehoorzame, maar wien God haat gehoorzaamt niet” (Ptahhotep, slotbeschouwing). De argumentatie is dezelfde als van het vijfde gebod: „Eer uw vader en uw moeder, opdat uw dagen verlengd worden in het land, dat de Heer uw God u geven zal”. Wie zijn levensbron vereert zal daaruit verlenging van zijn aards bestaan putten. „Dien uw vader en uw moeder, opdat uw wandel voorspoedig wordt”, zegt Anchsjesjonq. En in het slot van Ptahhotep lezen wij: „Een gehoorzaam zoon is een Horus-dienaar. Het gaat hem goed, nadat hij gehoorzaamd heeft, zodat hij oud wordt en de eerwaardigheid bereikt. Hij spreekt evenzo tot zijn kinderen als vernieuwing van het onderwijs van zijn vader”. In Egypte heeft de traditie, die tot zeer oude tijden teruggaat, een groot gezag en is waard tot in lengte van dagen onveranderd overgedragen te worden. Ze heeft haar beproefdheid bewezen. Niet minder dan tegenover de vader past eerbied jegens de moeder, die iemand het leven schonk. „Geef het brood, dat uw moeder u gegeven heeft, dubbel terug. Draag uw moeder, zoals zij u

gedragen heeft. Zij bracht vele maanden door met u te dragen, zonder te zeggen: 'Het wordt mij te veel'. Toen ge werdt geboren na uw bestemde maanden, spande zij zich nog meer in. Haar borst was in uw mond gedurende drie jaar. Toen de walging voor uw ontlasting toenam, walgde zij niet, zeggende: 'Wat zal ik doen?' Daarna bracht zij u naar school, opdat ge onderwezen werdt in het schrijven. Zij wachtte u dagelijks op met brood en bier uit haar huis" (Ani, VII. 17-VIII. 1). Bizarrealistisch wordt hier de Egyptische moeder beschreven, die haar kind zeer lang zoogt. Wanneer de jongen ouder geworden is, brengt zij hem naar school, en wacht hem na schooltijd met een maaltijd op. Ook het bijbelse Spreukenboek kent eerbied voor de ouders als eerste plicht. „Die zijn vader mishandelt, zijn moeder verstoot, is een snode en schandelijke zoon" (19. 26). „Die zijn vader en zijn moeder vloekt, zijn lamp gaat uit in dikke duisternis" (20 : 20). Ook na hun dood heeft het kind de piëteit ten opzichte van de ouders te bewaren; in Egypte vooral door hun grafcultus te onderhouden. „Pleng water voor uw vader en uw moeder, die rusten in het dal (de begraafplaats). Het getuigenis aangaande u is afgelegd bij de goden. Dan zeggen zij: 'Het is aangenaam'. Wees niet onwetend, buiten het doen er van. Uw zoon zal voor u evenzo doen" (Ani IV. 4-6).

De behandeling van de vrouw.

De persoon, met wie men naast de ouders het innigste verbonden is, is de echtgenote. Vele spreuken handelen over de omgang met de vrouw. Het is goed, jong te huwen: „Huw een vrouw, wanneer gij nog jong zijt, opdat zij voor u baart, terwijl gij nog een jongeling zijt. Een man is gelukkig, wanneer zijn mensen vele zijn. Hij wordt aangesproken in overeenstemming met zijn kinderen" (Ani III. 1-3). Evenals in het Oude Testament blijkt hier, dat iemand om kinderzegen geëerd werd, terwijl kinderloosheid een reden tot smaad was. Ook uit een andere spreuk uit de wijsheid van Ani blijkt, dat jong huwen normaal was. Daar wordt tevens opgedragen zijn vrouw goed te behandelen, zodat zij niet God om hulp moet vragen. Het argument is, dat men zelf ook door zijn moeder goed opgevoed is. „Wanneer gij een jongeling zijt en gij huwt een vrouw en gij hebt uw huis ingericht, let dan er op, hoe uw moeder u geboort heeft, en eveneens op de gehele opvoeding, die zij u gegeven heeft. Voorkom, dat zij (uw vrouw) u te berispen heeft en dat zij de handen moet opheffen en zich zelf bij God moet aanbevelen en dat Hij haar smeekbeden moet verhoren" (Ani VIII. 1-3). Ook het Spreukenboek noemt „de huisvrouw uwer jeugd" (5 : 19). Ptah-hotep bepleit de goede zorg voor de echtgenote: „Als gij in goede doen zijt en u een huisgezin sticht, bemint dan uw vrouw met mate. Vul haar buik,

bekleed haar rug. Zalf is een geneesmiddel van haar lichaam. Verheug haar zo lang gij leeft. Zij is een nuttige akker voor haar heer (beeld voor het seksuele leven, de akker, die zaad ontvangt en vrucht voortbrengt). Vel geen eindoordel over haar. Houd haar ver van geweldpleging. Haar oog is haar storm; zie haar naar de ogen. Dat betekent haar voorspoedig te maken in uw huis" (spreuk 21). Zijt ge met een al te levenslustige vrouw getrouwd, die zich een enkele maal met een ander te buiten gaat, verstoot haar dan niet direct, maar weet iets door de vingers te zien: „Als ge omgang hebt met een vrouw, een vrolijke, die haar stadgenoten kennen, die staat in twee verhoudingen, laat de tijd schoon voor haar zijn. Verstoot haar niet, maak, dat zij te eten heeft. Een vrolijke vrouw, zij telt..." (Ptahhotep, spreuk 37).

Een goede man houdt zijn vrouw niet onder al te scherpe controle. „Controleer een vrouw niet in haar huis, wanneer gij weet, dat zij voortreffelijk is. Zeg niet tot haar: 'Waar is het, breng het ons'. Zij zal het (heus wel) op de juiste plaats zetten. Laat uw oog zien, terwijl gij zwijgt, dan zult ge haar bekwaamheid leren kennen. Hoe verheugt zij zich. Uw hand is met haar. Zij is u behulpzaam. Als er op een vrouw binnenshuis aanmerking gemaakt wordt, komt de zaak spoedig in orde" (Ani IX. 2-6). De laatste passage schijnt te betekenen, dat men zijn vrouw geen reprimande moet geven in het bijzijn van derden. Doet men het onder vier ogen, dan zal zij het eerder accepteren.

Een korte spreuk uit de wijsheid van Ani waarschuwt, dat iemand zich niet het hoofd op hol moet laten brengen: „Loop niet achter een vrouw aan. Laat zij uw verstand niet wegnemen" (Ani IX. 6-7). Zo maant Spr. 7 : 10 vv. aan, op zijn hoede te zijn voor de verleidster.

Anchsjesjonq raadt af, in het huwelijk van een ander in te grijpen. „Verleid geen vrouw, wier echtgenoot in leven is, opdat deze laatste u niet een vijand wordt". „Wie een gehuwde vrouw op een bed verkracht, diens vrouw wordt verkracht op de grond". „Word niet verliefd op een gehuwde vrouw. Wie verliefd wordt op een gehuwde vrouw, wordt gedood op haar drempel". Ook Spr. 6 : 24 waarschuwt tegen overspel. Uit alles blijkt, dat het goede huwelijk in Egypte op prijs werd gesteld. Naar Oosterse begrippen is er een relatief hoge waardering voor de vrouw.

Geen geroddel! „Praat niet over mensen, groot of klein; het is een afschuw van de ka" (Ptahhotep, slot van spreuk 8). „Laat na, kletspraat te herhalen, als ge het niet (eerst) onderzocht hebt. Het herhalen van woorden en dan wel zien, maar zonder het eerst grondig te onderzoeken, is het product van een heetgebakerde. Spreek in het geheel niet. Zie het is vóór u, leer het goed kennen" (Ptahhotep, spreuk 23). Geen bezwarende geruchten over iemand verspreiden, zonder onderzocht te hebben, of zij wel op waar-

heid berusten! „Houd uw tong vrij van kwaadsprekerij, dan maakt gij u geliefd bij de mensen. Gij vindt uw plaats in de tempel en uw aandeel aan de offerbroden van uw Heer. Gij wordt een eerwaardige en zult in uw doodkist geborgen worden. Gij blijft bewaard voor de macht van God. Roep iemand niet toe: 'Misdaad', wanneer de bedoeling van de vlucht verborgen is. Wanneer gij goed of kwaad hoort, laat het buiten, alsof het niet gehoord was. Plaats het goede bericht op uw tong, terwijl het slechte in uw binnenste verborgen blijft" (Amenemope, spreuk 8). Gunstige vooruitzichten moeten het juiste gedrag bevorderen. Wanneer iemand zich goed gedraagt, krijgt hij een goede begrafenissen. Er zal een statue van hem in de tempel worden gezet, die een deel ontvangt van de offers op het altaar van de god. Bij de „vlucht" denkt men onwillekeurig aan de geschiedenis van Sinuhe, die op zeker moment zegt: „O god, wie gij ook zijt, die deze vlucht over mij beschikte", of aan Mozes, die naar Midian ging na het ombrengen van een Egyptenaar. Meestal vlucht iemand, die een misdaad heeft begaan, om zich aan vervolging te onttrekken, maar je kunt het nooit weten, er kunnen andere redenen zijn, zoals bij Sinuhe, die vlucht vanwege een verandering van regime. Zoek er dus niet direct iets kwaads achter, wanneer iemand plotseling naar het buitenland uitwijkt. Verbreid eerder het goede dan het kwade gerucht. Ook het Spreukenboek waarschuwt tegen geroddel. „Wie haat verbergt met leugnachtige lippen en wie laster verbreidt, die is een dwaas" (10 : 18). „Wie als een lasteraar rondgaat, verraadt de geheimen, maar een betrouwbaar mens verbergt de zaak" (11 : 13). „Als er geen hout is, gaat het vuur uit, en als er geen lasteraar is, houdt de twist op. Gelijk de (blaasbalg) de kolen, en het hout het vuur, zo doet de lasteraar twisten opvlammen. De woorden van de lasteraar zijn als lekkernijen, zij (gaan zo gemakkelijk) in het binnenste in" (26 : 20-22).

J. ZANDEE

KORTE BERICHTEN

ONTDEKKING TE TELL ARAD

Sinds twee jaar worden onder leiding van Dr. Yohanan Aharoni van de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem opgravingen verricht te Tell Arad. In deze Kanaanietische koningsstad (vgl. Num. XXI 1 en XXXIII 40), die door Jozua overwonnen werd (Joz. XII 14), gelegen in het noordelijke gedeelte van de Negev (ca. 30 km. ten zuiden van Hebron en ca. 25 ten westen van de Dode Zee) zijn tijdens de laatste campagne belangrijke vondsten gedaan, volgens de eerste berichten gepubliceerd in enkele nummers van de *Jerusalem Post* van september 1963.

Bij het onderzoek van de tell stootte men allereerst op de overblijfselen van een Romeins fort en de nog zes meter overeind staande muren van een Hellenistische vestingstoren. Hieronder ontdekte men een kleine, maar zwaar versterkte Salomonische vestingstad, die waarschijnlijk de taak had de Judeese grens en de toegangsweg naar de havenplaats Elath te beschermen. Sporen van metaal- en parfumindustrie wijzen op een zekere mate van economische bedrijvigheid. De in iedere laag aangetroffen beschreven ostraca beloven van groot belang te zijn voor een nauwkeurige stratigrafie en datering der verschillende fasen der Israelietische IJzertijd.

De belangrijkste ontdekking van deze campagne was ongetwijfeld die van een heiligdom uit de vroege koningstijd (de opgraver spreekt van een Salomonisch heiligdom). Het moet volgens de eerste gegevens vrij omvangrijk zijn geweest en hebben bestaan uit een adyton (het verslag spreekt van een „debir”, met welke term in het O.T. het „heilige der heiligen” wordt aangeduid), en een aantal voorhallen. Alleen het adyton is tot dusver blootgelegd. Maten worden nog niet opgegeven, maar wel worden de volgende gegevens vermeld: men bereikt het via een opgang van drie treden, de ingang wordt geflankeerd door twee altaartjes van prachtig behouwen steen (het grootste is 51 cm. hoog), waarin men nog de resten van verbrande offergaven aantrof. In het adyton stootte men op een stenen verhoging of postament, terwijl langs de wanden een drietal stenen zuilen („masseben” of stèles) werden aangetroffen. De grootste hiervan was ruim één meter hoog, van bewerkte steen en rood gekleurd.

Onder de lagen uit de IJzertijd lagen die der Bronstijd. Een Kanaanietische stad uit het Vroeg Brons (begin 3e mill. v. Chr.) met vier woonlagen kwam te voorschijn, waarvan men de muur, die voorzien bleek te zijn van halfronde vestingstorens, over een afstand van ruim een kilometer kon nagaan. Aan voorwerpen werden o.a. ontdekt zogenaamde „Abydos-vasen”, een type kruik bekend uit het Egypte der eerste dynastie, een kleimodel van een huis, graanopslagplaatsen met aarden kruiken en stenen vaten, en verscheidene stukken asfalt.

OPGRAVINGEN TE TELL ASHDOD

Gedurende twee seizoenen is thans een Amerikaanse expeditie onder leiding van Prof. D. N. Freedman (Pittsburgh Theological Seminary) en Dr. J. I. Swauger (Carnegie Museum), met als field director Dr. Moshe Dothan van het Israelische Department of Antiquities, bezig geweest opgravingen te verrichten te Tell Ashdod. Het feit dat het hier gaat om de eerste grootscheepse opgraving van een der Filistijnse steden maakt dit onderzoek buitengewoon belangwekkend.

Tell Ashdod belooft een rijke vindplaats te worden. De stratigrafie bestrijkt op sommige punten een periode van ca. 1700 jaar: van het Laat Brons tot de Byzantijnse tijd. De acropolis van de oude stad heeft een omvang gehad van bijna 8 hectare (nog iets groter dan die van Megiddo en Hazor!), terwijl zich aan de voet daarvan de veel grotere benedenstad uitstrekte, omgeven door een muur.

Uit het Laat-Brons dateert de ruïnelaag van de laatste Kanaanietische stad (midden 13e eeuw v. Chr.), waarboven zich de muren van een Filistijnse vesting uit de 12e eeuw v. Chr. verhieven. De vraag aan wie de verwoesting der Kanaanietische stad te wijten is, is niet gemakkelijk te beantwoorden. De opgravers neigen er toe dit eerder aan Jozua's optreden, dan aan de komst der Filistijnen toe te schrijven (vgl. Joz. 15 : 46, 47). Verdere vondsten uit deze lagen dienen afgewacht te worden ter verkrijging van een definitief antwoord op deze vraag. De stad uit de ijzertijd heeft enkele belangwekkende vondsten opgeleverd. Op de zuidpunt van de tell (area *d*) werden de resten van een kleine tempel ontdekt en in hetzelfde gebied de overblijfselen van een pottebakkerswerkplaats uit de tweede periode der IJzertijd (8ste eeuw v. Chr.). Hier werden o.a. aangetroffen kleifiguurtjes van dieren (waarschijnlijk onderdelen van plengvaten) en beeldjes van manlijke en vrouwlijke figuren, waaronder dat van een harpspeler. Uit deze periode dateert ook de vondst van een massagraf, dat de opgravers in verband brengen met de Assyrische invasie onder Sargon II. Van deze historische gebeurtenis getuigt ook een der belangrijkste vondsten tot dusver: één uit drie fragmenten bestaande met spijkerschrift beschreven overwinningsstèle van Sargon II van Assur (722-705 v. Chr.).

Verdere campagnes op deze grote ruïneheuvel zullen ongetwijfeld onze kennis van de Perzische tijd, de IJzertijd en de Filistijnse cultuur verrijken.

(Informatie ontleend aan de Jerusalem Post van augustus 1963 en aan Chodashôt Arkeologiyôt 7, Jerusalem juli 1963).

DE SAMARIA PAPYRI

In het laatste nummer van het tijdschrift *Archaeology* (vol. 16 no. 3, p. 204-206) treft men een gedeelte aan van een nieuwsbrief van de hand van Dr. Paul W. Lapp, de huidige directeur van de Jeruzalemse afdeling der American Schools of Oriental Research. Hierin maakt hij melding van een nieuwe handschriftenvondst in Palestina. Hieronder geven wij een résumé van de belangrijkste mededelingen door Dr. Lapp in dit schrijven gedaan.

In april 1962 verschenen Père R. de Vaux en Mr. Yusef Saad van het Palestine Archaeological Museum op de American School met een stuk,

met wormgaten doorploegde, aan beide zijden beschreven papyrus. Nader onderzoek wees uit dat het fragment met een Aramese tekst was beschreven, dat het schrift uit ca. 375 v. Chr. moest dateren en dat, voorzover uit de resten op te maken viel, het een document der militaire administratie betrof. Bovendien slaagde men er in de naam van de stad Samaria te lezen.

Dit papyrusfragment was geen op zichzelf staande vondst, maar behoorde tot een groep van fragmenten en kleine rollen, door bedouïenen van de Ta'amireh stam (reeds bekend door hun ontdekkingen van handschriften te Qumrân) in een grot ten Noorden van Jericho gevonden. De groep werd, op grond van wat men in het eerste fragment ontcijferd had, de „Samaria papyri” gedoopt.

Na lang onderhandelen werd deze collectie documenten in november 1962 voor het Palestine Archaeological Museum aangekocht, terwijl Prof. Dr. Frank M. Cross Jr van de American School de exclusieve publicatierechten ontving. Reeds spoedig werd met de ontcijfering aangevangen. Allereerst werd het pronkstuk der collectie, een nog met zeven zegels gesloten papyrusrol, geopend. Bij het onder grote spanning ontrollen van dit document kwam eindelijk na zes wikkelingen de eerste regel schrift te voorschijn, die zich als volgt liet lezen: „de 21 Adar, jaar twee, jaar van de troonsbestijging van Darius”. Deze datum plaatst de rol in 336/335 v. Chr., het tweede jaar van Arsames, het jaar van de troonsbestijging van Darius III van Perzië.

Deze datum is veelbelovend, omdat hij wijst op het einde der vierde eeuw v. Chr. Immers, terwijl uit de vijfde eeuw v. Chr. vrij veel Aramese oorkonden zijn bewaard gebleven (o.a. uit Elephantine), en ook teksten uit de eerste eeuw v. Chr. niet ontbreken (o.a. dankzij de vondsten bij de Dode Zee), is de tussenliggende periode wat het Aramees betreft zeer slecht gedocumenteerd. Het is verheugend dat deze lacune thans enigszins wordt opgevuld, en men mag verwachten dat de inhoud van deze oorkonden, niet slechts zullen bijdragen tot de kennis der Perzische administratie in Palestina, maar ook tot een beter verstaan van de historie van het Aramees, de *lingua franca* van het Perzische rijk, en met name van het Oud-Testamentisch Aramees, waarin delen van de boeken Ezra en Daniel geschreven zijn.

Na de ontdekking en aankoop is men er met behulp van een gids uit de Ta'amireh-stam in geslaagd de plaats van oorsprong der documenten te identificeren: een grottencomplex in de canyon van de Wadi ed-Daliyeh, een kleine 20 kilometer ten N. van Jericho, aan de rand van het Jordaan-dal. Na een eerste inspectie werd op 7 januari 1963 een onderzoekings-campagne begonnen.